संस्कृतविद्यापीठग्रन्थमालायाः त्रिसप्ततितमं पुष्पम्

सिद्धित्रयम्

सम्पादकः

प्रो० केदारप्रसादपरोहा

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्
(मानितविश्वविद्यालयः)
नवदेहली

संस्कृतविद्यापीठग्रन्थमालायाः त्रिसप्तसतितमं पुष्पम्

सिद्धित्रयम्

प्रधानसम्पादकः
प्रो. राधावल्लभत्रिपाठी
कुलपतिः

सम्पादकः
प्रो॰ केदारप्रसादपरोहा
विशिष्टाद्वैतवेदान्तविभागध्यक्षः

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्
(मानितविश्वविद्यालयः)
नवदेहली

प्रकाशक:
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्
(मानित-विश्वविद्यालय:)
कुतुब सांस्थानिकक्षेत्रम्
नवदेहली-११००१६

आई.एस.बी.एन : 81-87987-50-52

वर्षम् - 2012

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठस्य तत्त्वावधाने प्रकाशिता।

मूल्यम् : ₹ 60/-

मुद्रक:
अमरप्रिंटिंगप्रैस:
देहली-११०००९
दूरभाष: : 9871699565, 8802451208

भूमिका

विदन्त्येव विज्ञा यद् विश्वस्य ज्ञान-विज्ञान-विमर्शपरम्परासु अतिमहदवदानं वरीवर्त्यते भारतीयप्रज्ञायाः। अस्या प्रज्ञायाः परमप्रकर्षं विभावयामः अस्माकं शास्त्रपरम्परासु। एताश्च शास्त्रपरम्परा आवेदेभ्यः प्रसृता अद्यावधि विकासं यान्तीति न संशीतिः। विद्- ज्ञाने, विद्- सत्तायाम्, विद्लृ लाभे तथा विद् - विचारणे इति धातुचतुष्टयविनिष्पन्नो वेदशब्दः चतुरस्रतां ज्ञानप्रवाहस्य द्योतयति। विदन्ति जानन्ति, विद्यन्ते भवन्ति, अथवा विन्दन्ते लभन्ते, विन्दन्ति विचारयन्ति सर्वे मनुजाः सत्यविद्यां यैर्येषु वा तथा विद्वांसश्च भवन्ति ते वेदाः- इति ऋषिदयोनन्दोक्तेः। वेद्यते ज्ञायते अनेनेति वेदः इत्युक्त्यापि वेदस्य ज्ञानस्रोतस्त्वं सिध्यति।

अथैतेषां वेदानाम् अतिप्राचीनकालात् शाखा-चरण-परिषद्भिः संरक्षणं प्रसारश्च समजायत। तथैव शाखा-चरण-परिषत्सु शास्त्रपरम्पराऽपि प्रसारं विकासं चापेदे। संहितानां शाखास्तासु तासु गुरुशिष्यपरम्परासु अभ्यस्ताः। चरणशब्दः शाखा-विशेषाध्ययनपरैकतापन्नजनसङ्घवाची' इति जगद्धरोक्तेः शाखाविशेषमधीयानां जनानां समाजश्चरण इति न्यगद्यत। तथा चरणानां सङ्घा एव परिषदिति प्रोक्ताः। परिषत्सु विज्ञाः पण्डिता अवश्यं भवेयुरिति व्यवस्था आसीत्। दर्शन-तर्क-धर्मशास्त्रादिष्वबाह्या एकविंशतिर्विप्राः प्रत्येकं परिषदि स्युरिति मनोः याज्ञवल्क्यस्य च लक्षणात्। परिषदि अभ्यस्ताः ग्रन्थाः पार्षदा इत्यहिताः।

अस्या ज्ञानपरम्परायाः महिमा उपनिषत्सु परां काष्ठां ययौ। उपनिषत्सु वेदप्रतिपाद्यब्रह्मविद्यायाः पुनः सन्धानं विहितम्, तत्कृते च गुरुशिष्यपरम्पराप्रथिता काऽपि संवादशैली ऋषिभिराविष्कृता। इयं शैली दार्शनिकीं पद्धतिमेव प्रथयति। प्रश्नोऽनुप्रश्नोऽनतिप्रश्ननिवारणं व्याख्याऽनुव्याख्या दृष्क्रान्त आख्यायिकोर्ध्वप्रवचनं चेत्यष्टावस्याः अङ्गानि सन्ति।

आवेदेभ्यः प्रसृतायामस्यां परम्परायां नाना ज्ञानधाराः परम्परं सङ्गच्छन्ते संवदन्ति च। तथाहि - षड्वेदाङ्गानि, आस्तिकनास्तिकदर्शनसम्बद्धाः परःसहस्त्रं ग्रन्थाः आयुर्वेदाद्युपवेदग्रन्थास्तथा च काव्यशास्त्रललितकलाविषयकं वा साहित्यमिति सर्वथा निरवधिर्वरीवर्ति सुरसरस्वत्याः साहित्यभाण्डागारः। तत्रापि आगमवाङ्मयस्य वर्तते अनितरसाधारणो यत्र प्रथन्ते विशिष्टाद्वैतवेदान्तविषयका विविधा ग्रन्थाः। अस्यामेव परम्परायां प्रकाशमायाति सिद्धित्रयाख्यो ग्रन्थः विद्वद्वरेण्येन केदारप्रसादपरोहावर्येण साधु सम्पादितः। एतदनुत्तमं ग्रन्थरत्नं प्रकाशयन्तो मुदमनुभवामः, अस्य ग्रन्थस्य प्रसिद्धिं समुपादेयतां च आशास्महे। एतत्प्रकाशनसमायोजनाय विद्यापीठस्य शोधप्रकाशनविभागाय सम्यङ् मुद्रणाय च मुद्रकायापि साधुवादान् वितरामः।

राधावल्लभः त्रिपाठी

सम्पादकीयम्

नमो नमो यामुनाय यामुनाय नमो नमः ।

नमो नमो यामुनाय यामुनाय नमो नमः ॥

वेदान्तवाक्यानां यथावस्थिततात्पर्यनिर्णयाय शारीरिक-मीमांसायाः समुदयो बभूवेति सर्वविदितम्। वेदवाक्यानि हि धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधपुरुषार्थान् यथाततं प्रतिपादयन्ति। तत्र पुरुषार्थेषु मोक्षाख्यस्य वरीयस्त्वं नित्यत्वादिहेतुभिः शास्त्रविद्भिः साध्यते। मोक्षश्चात्मज्ञानाद् भवतीति श्रौतनिश्चयः। आत्मज्ञानस्य किं स्वरूपमिति जिज्ञासिते भेदाभेदघटकश्रुतिवाक्यानां बलेन तत् द्वैताद्वैतादिरूपमिति तत्तद्वादिनः साधयन्ति। मोक्षपदार्थस्यापि स्वरूपनिर्णये मतिभेदप्राबल्यं विद्यत एव। मोक्षोपायाश्च कर्मज्ञानभक्तिप्रपत्यादयः साक्षात् परम्परया चेति नैकविचाराः, अज्ञानकृतदेहसंबन्धादीनां स्वरूपतिरोधायकत्वादिविचाराश्च प्रतिशास्त्रं भिद्यन्ते। तदिदमात्मज्ञानस्य सम्पत्तिः अर्थपञ्चकज्ञानादिति विचारशेषः।

उक्तं ह्यर्थपञ्चकम्--

प्राप्यस्य ब्रह्मणो रूपं प्राप्तुश्च प्रत्यगात्मनः ।
प्राप्त्युपायं फलञ्चैव तथा प्राप्तिविरोधि च ॥

वदन्ति निखिला वेदाःसेतिहासपुराणकाः ।
मुनयश्च महात्मानो वेदवेदार्थवेदिनः ॥ इति

आत्मेश्वरजगद्विषयकविप्रतिपत्तीनां शमनेऽनेके सदाचार्याः भुवि तलेऽवतरन्निति इतिहासगोचरः। धर्मस्य ग्लानावधर्मस्योत्थाने

च भगवदवतारवत् ज्ञानस्य संक्षये अज्ञानस्योत्थाने चाचार्यविशेषस्यावतारो भवतीति वक्तुं शक्यते। आचार्याश्च स्वयं भगवान् उत तत्पार्षदाश्च भवन्ति। तथा च कलियुगे प्रारम्भे वेदज्ञाननिर्णयस्य बहुधा विप्लावितस्य परिशुद्धयेऽनेके आचार्याः अवतरन्। तेषु प्रकृतग्रन्थस्य प्रणेतारः श्रीभगवद्यामुनाचार्यः अन्यतमः।

एते हि दक्षिणभारतद्राविडदेशे चोलमण्डलान्तर्गत-वीरनारायणपुरे (काट्टुमन्नार्गुडिक्षेत्रे) कावेरीनद्याः उत्तरे तीरे भगवन्नाथमुनेः पौत्रत्वेनेश्वरमुनेश्च पुत्रत्वेनावतरन्। यामुनेय इति तेषां नामकरणम्। यथाविधि यथाकालं चोपनयादिसंस्कारैः संस्कृताश्च निसर्गसिद्धज्ञाना इमे सकृदध्ययनव्याजमात्रेण समधीतसाङ्गवेदविद्याः।

श्रीवैष्णवानां गोष्ठीषु श्रीभगवद्यामुनाचार्याः परमाचार्यव्यपदेशभाजो भवन्ति। अतएव सम्प्रदाये एवकथितमस्ति "आचार्याणां अग्रणीः यामुनेयः" इति। श्रीभाष्यकारस्य भगवद्रामानुजाचार्याणामाचार्यत्वेनैते परमाचार्यत्वमापन्नाः। एते च योगाभ्यासप्रभावात् ज्ञातसकलतत्त्वार्थस्य श्रीमन्नाथमुनेः दयासङ्कल्पत एव श्रीमद्विशिष्टाद्वैतवेदान्तसिद्धान्तप्रवर्तनाचार्यधुरन्धराः बभूवुः।

परवादिनां मनप्रतिक्षेपणे स्वसिद्धान्तप्रतिष्ठापन-विजयादिषु च श्रीभगवद्यामुनमुनेः कृतय एव श्रीभाष्यकारप्रभृतीनाङ्कृते दिग्दर्शिकाः बभूवुः।

यामुनमुनिभिरनुगृहीतानां ग्रन्थानां नामोल्लेखः निगमान्त-महादेशिकैर्वेङ्कटनाथैः कृतः। यथा --

मानत्वं भगवन्मतस्य महतः पुंसस्तथा निर्णयः
तिस्रः सिद्धय आत्मसंविदखिला धीर्ज्ञानतत्त्वाश्रयाः ।

गीतार्थस्य च सङ्ग्रहः स्तुतियुगं श्रीश्रीशयोरित्यमून्
यद्ग्रन्थाननुसन्दधे यतिपतिस्तं यामुनेयं नुमः ॥

(गीतार्थसंग्रहरक्षा)

एतेषां ग्रन्थानामाधारेणैव भगवद्रामानुजाचार्यैः सिद्धान्त-व्यवस्थापनं कृतम्। यामुनमुनिकृतपद्यगद्यानां तत्र-तत्र भाष्यादिषु प्रमाणप्रदर्शनमेव तत्र प्रमाणम्।

अध्यात्मज्ञानप्रतिभटरूपनानाविधदर्शनकुदृष्टिप्रबन्धानां तत्प्रचुरप्रचाराणाञ्च समूलोच्छेदने एव सिद्धित्रयग्रन्थस्य प्रणयनं बभूव। प्रमातृप्रमेयप्रमितिस्वरूपसंशोधनपरोऽयं ग्रन्थः। सिद्धित्रयमित्यनेन आत्मेश्वरसंवित्सिद्धीनां त्रयाणां ग्रहणं भवति।

आत्मविषयकविप्रतिपत्तीनां प्रतिपादनपूर्वकं जीवात्मतत्त्वस्य निर्णयः आत्मसिद्धिप्रकरणस्य विषयः। अत्र हि जीवस्य वेदसम्मतयुक्तितर्कादिबलेन देहेन्द्रियादिविलक्षणत्वम्, अजडत्वं, ज्ञानानन्दगुणकत्वं, परब्रह्मणः कल्याणगुणानुभवदास्यैकरसत्वं, परब्रह्मणः शेषभूतत्वं, भगवत्प्रसादाधीनमुक्तिभाक्त्वादिकं साधितम्।

ईश्वरानङ्गीकर्तृवादिनां कर्मजडानामीश्वरसमर्थकप्रमाण-दूषणानि प्रतिपाद्य वेदान्तप्रमाणानुगृहीतयुक्तितर्कादिसहकारेण सर्वेश्वरत्वसाधनम् ईश्वरसिद्धिप्रकरणस्य विषयः।

प्रमाणप्रमेयप्रमितीनां यथावस्थितस्वरूपभेदव्यवस्थापनपूर्वकं प्रमेयतत्त्व व्यवस्थापकप्रमितिरूपस्य संवित्तत्त्वस्य परिशुद्धिरेव संवित्सिद्धिप्रकरणस्य विषयः। अत्रैव धर्मभूतज्ञानस्य संकोचविकासार्हत्वमादीनां विचारविमर्शो विद्यते। ग्रन्थस्य केचन भागाः कालक्रमेण लुप्ताः, अद्यावध्यनुपलब्धाश्च। तथापि समुपलब्धग्रन्थस्य सिद्धान्त-तात्पर्यनिर्णयनयपरिपूर्णता तु अस्ति एव। सिद्धित्रयग्रन्थोऽयमस्य

विद्यापीठस्य विशिष्टाद्वैतवेदान्ताचार्यप्रथमवर्षस्य तृतीयपत्रत्वेन बहुकालादध्याप्यते। अत्यन्तप्राचीनस्य, असुलभस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनमवश्यमेव विदुषामध्येतृणाञ्च महदुपकाराय भवेदिति विद्यापीठस्यास्य पूर्वकुलपतिभिः स्व. वाचस्पति उपाध्यायवर्यैः शोध-प्रकाशनविभागद्वारा प्रकाशयितुं निर्देशो विहितः। तेषां सङ्कल्पानुसारं ग्रन्थोऽयं प्रकाश्यत इत्यात्मानं धन्यं मन्ये।

प्रो. केदारप्रसादपरोहाः

अध्यक्षः, विशिष्टाद्वैतवेदान्तविभागः

विषयानुक्रमणिका

॥ श्रीः ॥

श्रीपद्मावतीसमेतश्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः

श्रीभगवद्यामुनमुनये नमः

आत्मसिद्धिः

प्रकृतिपुरुषकालव्यक्तमुक्ताः यदिच्छां
अनुविदधति नित्यं नित्यसिद्धैरनेकैः।
स्वपरिचरणभोगैः श्रीमति प्रीयमाणे
भवतु मम परस्मिन् पूरुषे भक्तिभूमा॥१॥

विरुद्धमतयोऽनेकास्सन्त्यात्मपरमात्मनोः।
अतस्तत्परिशुद्ध्यर्थं आत्मसिद्धिर्विधीयते॥२॥

संमतं हि सर्वसमयेषु, 'आत्मज्ञानं निःश्रेयसहेतु' रिति। श्रूयते च 'पृथगात्मनं प्रेरितारञ्च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति', 'आत्मानञ्चे द्विजानीयात्', 'तरति शोकमात्मवित्,' 'ब्रह्मविदाप्नोति पर' मित्यादिः परावरात्मतत्त्वज्ञानस्यापवर्गसाधनत्वं प्रतिपादयन् वेदान्तवाक्यगणः।

तत्रास्मिन्नात्मनि परस्मिंश्चानेकविधाः विप्रतिपत्तयस्तीर्थ-कराणाम्। तद्यथा– (जीवात्मविषयविप्रतिपत्तिः)

आत्मविषये तावत् – देहमेव केचिदात्मानमाचक्षते; इन्द्रियाण्यन्ये; मन इत्यन्ये; प्राणमपरे; अध्यस्तज्ञातृभावं अनहङ्कारं बोधमात्रमितरे; देहेन्द्रियमनः प्राणबोधविलक्षणं आकाशादिवद-

चित्स्वभावं आगन्तुकबोधसुखदु:खाद्यसाधारणगुणाधारं अहङ्कार-गोचरमपरे। अपरे तु बोधैकस्वभावमेव, स्वभावधवलमिव स्फटिकमणिं उपधानविशेषापादितारुणिमगुणादिनिर्भासं, अन्त:- करणोपधानापादित-रागद्वेषसुखदु:खाद्यशिवगुणनिर्भासं अनुदितानस्तमितस्वरूपप्रकाशं स्वयंज्योति षमिममभिदधति; अन्ये तु ज्ञानानन्दस्वभावम्; आश्रयानुकूल्यप्रतिलब्धानन्दसुखादिव्यपदेशबोधविशेष एवास्य स्वाभाविक इत्यन्ये।

(जीवात्मनि प्रमाणादिविषयविप्रतिपत्तिप्रदर्शनम्)

तथा– अनुमानसमधिगम्य:, आगमैकवेद्य:, मानसप्रत्यक्षवेद्य:, ग्राहकतयैव सकलविषयवित्तिषु प्रत्यक्ष: ज्ञानस्वभावतयाऽनुदिता-नस्तमितस्वरूपप्रकाश: स्वयंज्योति: ईदृशोप्यागमानुमानयोगजप्रत्यक्षै: स्वेतरसकलविलक्षणस्वभाव्येन विशद-विशदतर विशदतमतया [विदित:] अन्ततो यथावदपरोक्ष्यते इति – तथा परममहान्; अणुपरिमाण:; शरीरपरिमाण:; स्वत: परिमाणरहितोऽपि व्याप्यवस्तु-परिमितिकृतपरिच्छेद इति, व्याप्तिरपि चैतन्यमात्रेण स्वरूपेण [मात्रेणैव न स्व? रूपेण] इति – तथा क्षणिक:, यावच्छारीरोष्मस्थायी, आप्राकृतप्रलयावस्थायी, आमोक्षस्थायी, कूटस्थो नित्य इति – सर्वशरीरेषु एक:, प्रतिक्षेत्रं नानाभूत इति च – तथातथा प्रतिपद्यन्ते।

(परमात्मविषयविप्रतिपत्तिप्रदर्शनम्)

तथा परमात्मविषयेऽपि – केचित् समस्तवस्तुसाक्षात्कारिणं सर्वशक्तिमीश्वरमेव नाभ्युपगच्छन्ति। अभ्युपगच्छन्तोप्येके प्रत्यस्तमितमितिमानमातृमेयेश्वरेशितव्यादिभेदविकल्पकूटस्थ-विज्ञानैकरसं अनाद्यविद्योपदर्शितवियदादिभेदावच्छिन्नज्ञानैश्वर्यादिम-हिमविकल्पतयाकाल्पनिकमाचक्षते। अपरे तु यथोक्तस्वरूपमेवाविद्यो-पधानेन तद्गुणसारतया प्रकल्पितब्रह्मादिस्थवरपर्यन्तविविधजीवभेदं

स्वाधीनविचित्रविवर्तस्वभावमायोपहिततया समासादितसार्व–दिसंपद–मुपहितमिममभिदधति। तथाऽन्ये प्रकृष्टसत्त्वोपादाननिमित्त–स्वतन्त्रप्रधानपरिणामविशेषमात्रनियमनिर्वाहितसर्वैश्वर्यमर्यादमाद्रियन्ते। अनुपहितमपि परिणामिनमपरे प्रतिपेदिरे। अपरिणामिनमपि स्वमायांश भूतविचित्रान्तःकरणदर्पणतलप्रतिबिम्बिततया प्रतिपन्नाविश्वतैजस–प्राज्ञभावं तमेकमेव चेतनमितरे रोचयन्ते। अन्ये तु स्वाधीनत्रिविधचेतना चेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदं स्वाभाविकनिरवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्य वीर्यशक्तितेजः प्रभृतिसकलकल्याणगुणगणमहार्णवं पुरुषविशेषा–दमीश्वरमातिष्ठन्ते।

(तन्मूर्त्यादिविप्रतिपत्तिः)

तथा तद्विशेषेऽपि हरिहरविरिञ्चभास्करात्मना अनभिमततत्तन्मूर्ति–परित्यागेन च चतुस्त्रिव्द्येकमूर्तितया विवदन्ते। मूर्तिविशेषविषयाश्च नित्यत्वानित्यत्वभौतिकत्वाभौतिकत्वस्वार्थ[त्व]परार्थत्वादिवितर्काः प्रादुर्भवन्ति; परिजनस्थानादिगोचराश्च।

(तत्प्रमाणविप्रतिपत्तिः)

तथा प्रमाणतोऽपि – आनुश्रविक एवेत्येके। आनुमानिकश्चेत्यन्ये। विशिष्टप्रत्यक्षसमधिगम्यश्चेत्यपरे।

(आत्मपरमात्मसंबन्धविप्रतिपत्तिः)

तथा आत्मपरमात्मनोस्संबन्धेऽपि–अनाद्यविद्योपादानभेदास्पदोऽयं ईश्वरेशितव्यातादिरूपस्संबन्धः; परमार्थतस्त्वेकं तत्त्वमिति केचित्। व्यतिरेकाभावेऽप्यतिरिक्तो जीव इत्यन्ये। स्वतस्तु ऐक्यम्, उपाधितो भेद इति विशिष्ट–स्वरूपभावेन भिन्नाभिन्नत्वमितरे। नानात्वे सत्येवाभेदो नामान्वयः अंशांशिभावलक्षणः, समवायः परतन्त्रता–लक्षणः, शेषशेषित्वरूपः, स्वस्वामिभावः भृत्यस्वामि [भाव?] लक्षण इति च नानाविधाः वादाः।

(तत्प्राप्तिविषयविप्रतिपत्तिः)

तथा परमपुरुषार्थभूते ब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षेऽपि स्वरूपोच्छित्तिलक्षणः, अविद्याऽस्तमयलक्षणः, निश्शेषवैशेषिकात्मगुणोच्छेदलक्षणः, कैवल्यरूपः, तद्भावसाधर्म्यलक्षणः, तद्गुणसंक्रान्तिलक्षणः, तच्छायापत्तिलक्षणः, सांसिद्धिकानन्दादिस्वरूपाविर्भावलक्षणः, तद्गुणानुभवजनितनिरतिशयसुखसमुन्मेषोपनीतात्यन्तिकतत्किंकरत्वलक्षण इति तथा तथा विवदन्ते।

(मोक्षसाधनविषयविप्रतिपत्तिः)

तत्साधनतोऽपि – कर्मयोगलभ्यः, ज्ञानयोगलभ्यः, अन्यतरानुगृहीतान्यतरलभ्यः, उभयलभ्यः, उभयपरिकर्मितस्वान्तस्य ऐकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगलभ्य इति।।

तदेवम् अनवसितविशेषविमर्शकजनविमतिदर्शनात् तत्तत्पक्षसाधनबलाबलानवगमाच्च ततस्ततस्संदिहानाः प्रेक्षावन्तः न तावत् परमपुरुषार्थाय घटेरन्, यावत् अयमात्मा परमात्मा च स्वरूपतः प्रमाणतः संबन्धतः प्राप्तितः तत्साधनतश्च न निर्णीयेतेति तत्प्रतिबोधायेदमारभ्यते।

(स्वप्रबन्धस्यागतार्थत्वम्)

यद्यपि भगवता बादरायणेन इदमर्थान्येव सूत्राणि प्रणीतानि। विवृतानि च तानि परिमितगम्भीरभाषिणा द्रमिडभाष्यकृता। विस्तृतानि च तानि गम्भीरन्यायसागरभाषिणा भगवता श्रीवत्साङ्कमिश्रेणापि तथाऽपि आचार्यटङ्कभर्तृप्रपञ्चभर्तृमित्रब्रह्मदत्तशङ्करः। श्रीवत्साङ्कभास्करादिविरचितसितासितविविधनिबन्धनश्रद्धाविप्रलब्धबुद्धयः, न यथावत्, अन्यथा च प्रतिपद्यन्ते इति तत्प्रतिपत्तये च युक्तः प्रकरणप्रक्रमः। तत्र–

(जीवात्मनिरूपणम्)

देहेन्द्रियमनःप्राणधीभ्योऽन्योऽनन्यसाधनः।
नित्यो व्यापी प्रतिक्षेत्रमात्मा भिन्नस्स्वतस्सुखी॥३॥

(देहात्मभावपूर्वपक्षः। तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वम्)

ननु देहमेवात्मानं प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यामहे। अहं जानामीति ज्ञाता ह्यात्मा अहमिति चकास्ति। देहश्चाहङ्कारगोचरः, स्थूलोऽहं, कृशोऽहमिति दर्शनात्। देहस्य हि स्थौल्यादियोगः। अतस्तत्समानाधिकरणतयाऽयमहङ्कारः शरीरालम्बन इत्यवश्याश्रयणीयम्। इतरथा सकललौकिकपरीक्षकव्यवहारोपरोधश्च। न चायं लाक्षणिको व्यवहारः; मुख्यवृत्तिभूमेः पृथगसिद्धत्वात्। न चानेकावयवयोगिशरीरालम्वनत्वे ज्ञात्रवभासस्य, तदीयरूपावयवाद्यवभासेनान्वयिना भवितव्यम्, येन तदन्वयाभावात् जानामीति प्रत्ययः शरीरातिरिक्तवगमयेत्; बाह्येन्द्रियप्रत्यक्ष एव तथा नियमदर्शनात् स्वान्तस्याऽऽन्तरगुणाधारतावभास एव सामर्थ्यनियमात्। अनवधृतावयवविशेषस्याप्यनेकावयवयोगिनो महिमगुणशालिनस्त्र्यणुकस्य प्रथमप्रत्यक्षाभ्युपगमात्; वायोश्च त्वगिन्द्रियेण स्पर्शाधिष्ठानमात्रतयोपलम्भदर्शनाच्च। देहव्यतिरिक्तात्मगोचरत्वेऽपि यथा तदीयगुणान्तराग्रहणं तथेहापि; यथा (च) तत्र बाह्यप्रत्यक्षगोचर एव संख्यापरिमाणादिग्रहणनियमः।

(देहाचेतनत्वानुमाननिरासः)

एवञ्च 'प्रत्येकं परमाणुषु चैतन्यानुपलब्धेः तदभ्युपगमे च एकशरीर एवानेकसहस्रचेतनापातात् अकारणगुणपूर्वकस्य कार्यद्रव्यवर्तिनो विशेषगुणस्यासम्भवान्न शरीरविशेषगुणश्चैतन्यम्; अयावच्छरीरभावित्वाच्च' इत्यादयोऽनुमानभेदाः प्रत्यक्षबाधितविषयतया न पराक्रमितुं क्षमन्ते। विशेषगुणत्वे च प्रतिषिध्यमाने देहगुणत्वाभ्युपगमप्रसङ्गश्च। अपि चेच्छानुविधायिक्रियत्वेन्द्रियवत्त्वादयः शरीरे

दृश्यमानाः संप्रतिपन्नाचैतन्याद्घटादेरत्यन्तव्यावर्तमानाश्शरीरमेव चेतनमवगमयन्ति। क्रमुकफलताम्बूलदलावयवादिषु प्रत्येकमविद्यमानस्यापि रागस्येव अवयविनि संयोगविशेषात्, देहारम्भकपरमाणुसंश्लेषविशेषादेव देहे चैतन्यस्याप्याविर्भावो नानुपपन्नः। चर्वणजनितहुतवहसंयोगसंपादितपाटलिमभिः परमाणुभिर्द्व्यणुकादिक्रमेण कारण (गुण) पूर्व एव तत्र रागोदय इति चेन्न – प्रमाणाभावात्। अपि च सितासितादितन्तुषु प्रत्येकमविद्यमानमपि चित्ररूपं विशेषगुणं तदारब्धे पटे स्फुटमुपलभमानाः कथं कारणगुणपूर्वकत्वमुक्तगुणस्याध्यवस्येम्। न चावयवरूपातिरेकेणावयविनि चित्रं नाम रूपान्तरं नास्त्येव; अवयविनोऽचाक्षुषत्वप्रसङ्गात्। अवयवरूपैरेव तदुपपादने सर्वमेव कार्यद्रव्यं नीरूपमापद्येत। (ततः) अनुभवविरोधः, सर्वव्यवहारविरोधश्च। विशेषगुणश्च काठिन्यं करकाद्रव्यवर्ति अकारणगुणपूर्वकं दृश्यत इत्यनेकान्तश्च। न च संयोगविशेषः काठिन्यम्, तस्य द्विष्ठत्वात्। अस्य तु कारकाद्रव्यैकवर्तित्वात्, स्पर्शविशेषतया पदार्थविद्भिरभ्युपगमाच्च।

(कर्मकर्तृविरोधपरिहारः)

दृश्यस्य देहस्य कथं द्रष्टृत्वमिति चेत् – को विरोधः? अयमेव, यदेकस्यां क्रियायामेकस्य कर्मत्वं कर्तृत्वञ्च न घटत इति (चेत्)–यद्येवं, व्यतिरेकवादे वा कथमात्मनि अहमिति प्रत्ययः? रूपभेदादिति चेत् – समानमिदं देहात्मवादेऽपि। अपि च परसमवायिक्रियाफलभागि कर्म, स्वसमवेतज्ञानफलभागिनश्शरीरस्य कर्मत्वमेव नास्तीनि न पर्यनुयोगावकाशः।

(सप्रमाणं चार्वाकमतोपसंहारः)

अतो देह एवात्मेति बर्हस्पत्याः। तथा च, 'पृथिव्यपस्तेजो वायुरिति तत्त्वानि। तेभ्यश्चैतन्यम्। किण्वादिभ्यो मदशक्तिव' दिति सूत्रम्।

(देहातिरिक्तत्वसिद्धान्तः)

अत्र प्रतिविधिर्देहो नात्मा प्रत्यक्षबाधतः।
न खल्वहमिदङ्कारावेकस्यैकत्र वस्तुनि॥४॥

अहञ्जानामीति प्रत्यग्वृत्तिरहमिति मतिः इदङ्कारगोचराच्छरीरान्निष्कृष्टमेव स्वविषयमुपस्थापयति घटादेरिव; पराग्वृत्तिरिदमिति शरीरविषयिणी च शेमुषी स्वविषयमहङ्कारगोचराद्विवेचयति, यथा अयं घट इति। इतरथा स्वपरविभागानुपपत्तेः। न चैकस्मिन्नेव रूपभेदादेवं प्रतीतिः, न हि देवदत्तो दण्डिनमात्मानं दण्ड्ययमिति प्रत्येति।

(अहमितिप्रत्यक्षस्यावयवाविषयकत्वाद्देहाविषयकत्वोपपादनम्)

अन्यच्च—नियमितबहिरिन्द्रियवृत्तेरवहितमनसः अहमिति स्वात्मानमवयतः करचरणोदराद्यवयवा न भासन्ते। स्थवीयसि चावयविनि शरीरे अहमिति मतिगोचरेऽभ्युपगम्यमानेऽवश्यमवयवप्रतिभासेनाप्यन्वयिना भाव्यम्। न ह्यस्ति संभवः, 'अवयवी स्थवीयान्प्रचकास्ति, अवयवास्तु न केचन प्रथन्त' इति। यत्तु त्र्यणुके व्यभिचार इति - तन्न - वातायनविवरदृश्यनिर्भागत्रसरेणुव्यतिरेकेणपरमाणुस्वीकारे कारणाभावात्, प्रत्यक्षयोग्यावयवस्य तथाप्रतिभासनियमाद्वा न व्यभिचारः। न चावयविनि बहिरिन्द्रियग्राह्य एवायं नियम इत्युत्प्रेक्ष्यम्, प्रमाणाभावात्; अन्तःकरणस्य च केवलस्यावयविनि वृत्त्यसंभवाच्च। वायोस्तु रूपाद्यभावात्केवलस्पर्शाधारतयोपलम्भः। तत्रापि तादृशानेकावयवप्रतिभासोऽस्त्येव स्पृश्यमान इव घटादाविति न तेन व्यभिचारः।

(स्थूलोऽहमित्यत्राप्यतिरिक्तभानम्)

यत्तु स्थूलोहं, कृशोहमिति शरीरेऽहंप्रत्ययो दृश्यत इति—तदपि पर्यालोचनीयम्। तत्राप्यन्तःशरीरमहमाकारमेव किमपि वस्त्वहङ्कारो गोचरयति, न पुनश्चाक्षुष इव देहप्रत्ययः स्थौल्यबाल्यादियोगिदेहमात्रम्।

अत एव ममेदं गृहमितिवत् ममेदं शरीरमिति भेदप्रतिभासो व्यवहारश्च। नह्यसौ साक्षात्प्रतीतभेदनिमित्तः प्रतीयमानः शिलापुत्रकशरीरव्यपदेश-वदौपचारिको युक्त आश्रयितुं ममात्मेतिवत्। तत्रास्मच्छब्दस्यात्मनि वृत्तेरैकार्थ्यादविवादाच्च युक्तं तथाश्रयणम्। न चैवमत्र। अतो देहव्यतिरेकिणश्चेतनस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्तत्सम्बन्धिनि लाक्षणिको देहेऽहंशब्दप्रयोगः।

(अभेदभ्रमनिर्वाहः)

बाह्यविषयेषु परस्परविरुद्धरूपपरिमाणसंख्यासंनिवेशग्रहणेन व्यतिरेकस्य स्फुटत्वात् आत्मनि तादृशरूपान्तराग्रहणेन देहाभेदप्रतिभा-सभ्रमोऽविवेकिनाम्। इतश्च – इच्छानुविधायिस्वव्यापारोऽयमात्मा। इच्छयैव हि सङ्कल्पयति स्मरत्यभ्यूहति च। शरीरमपि तदिच्छानु-विधायिशयनासनोत्थानादिचेष्टमिति भवत्यभेदभ्रमः, शुक्तिरजतादाविव।

(योगजप्रत्यक्षेण भेदग्रहः)

प्रणिहितमनसस्तु ज्ञातृतया सिद्ध्यन्तमहमाकारमर्थमनवयवम्, इदमिति परिस्फुरतस्स्थूलादवयविनश्शरीरात्पृथगपरोक्षयन्त्येव।

(उक्तार्थे प्रयोगनिष्कर्षः)

भवन्ति च (प्रयोगाः?) जानामीति प्रत्ययश्शरीरविषयो न भवति, अर्थान्तरविषयो वाऽयम्, अप्रकाशमानतदवयप्रतिभासत्वात्, य एवंप्रकारः स तथा, यथा अयमिति प्रतिभासः, यत् शरीरविषयम्, न तत्तथा, यथा उभयसंमतं शरीरज्ञानम्। तथा–शरीरमहम्प्रत्ययगोचरो न भवति, इदमिति गृह्यमाणत्वात्, बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वाद्वा घटादिवदिति।

(साङ्ख्यरीत्या देहात्मवादे प्रत्यक्षबाधः)

किञ्च –

अपरार्थं स्वमात्मानमात्मार्थेऽन्यच्च जानतः।
सङ्घातत्वात्परार्थेऽस्मिन् देहे कथमिवात्मधीः॥५॥

सर्वस्य बाह्याभ्यन्तरभोग्यवर्गस्य शब्दसुखादेरात्मार्थतां, भोक्तुश्चात्मनोऽनन्यार्थतां, सर्वस्य शेषितां प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यामहे। न च शरीरमनन्यार्थं संघातत्वात्। संघाता हि सर्वे परार्था दृष्टाश्शयनासनस्थादयः। न च संघातास्संहतशरीराद्यर्था दृश्यन्त इत्यात्मनोपि संहतत्वमापद्यत इति वाच्यम्, तथासति तस्यापि परार्थत्वप्रसङ्गात्। अपरार्थश्चायमात्मा प्रत्यक्षतः प्रकाशत इत्युक्तम्। योग्यानुपलम्भबाधितं चात्मनि संघातत्वम्। संघातान्तरार्थत्वे च, तस्यापि तथा, ततोऽन्यस्यापि तथेति न व्यवतिष्ठेत। न च व्यवस्थायां सत्यामव्यवस्था युक्ता। न च संघातस्य परार्थत्वे परस्य संहतत्वमपि प्रयोजकम्; भोक्तृतयैवात्मनस्स्वार्थसंघातं प्रति परत्वोपपत्तेः। व्याप्त्यनुपयोगिनोपि दृष्टान्तदृष्टधर्ममात्रस्यानुरोधेनानुमानमिच्छत-स्सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गः।

(चार्वाकदूषितानुमानोद्धारः)

अस्फुटत्वेपि भेदस्य शरीरे तदसंभवात्।
तद्गुणान्तरवैधर्म्यादपि ज्ञानं न तद्गुणः॥६॥

सर्व एव कार्यद्रव्यगतविशेषगुणः कारणगुणपूर्वक इति कथमतत्पूर्वकश्शरीरे चैतन्यगुणस्संभवेत्।

क इति कथमतत्पूर्वकश्शरीरे चैतन्यगुणस्संभवेत्।

(शक्तिदृष्टान्तभङ्गः)

यत्तु बार्हस्पत्यं वचनं, 'पृथिव्यापस्तेजो वायुरिति तत्त्वानि तेभ्यश्चैतन्यं किण्वादिभ्यो मदशक्तिव'दिति – तदनुपपन्नम्। शक्तेरविशेषगुणत्वेन तथोपपत्तेः। सर्वद्रव्येषु तत्कार्यसमधिगम्य-स्तत्प्रतियोगीशक्त्याख्यो गुणस्साधारणः; नैवं चैतन्यम्, देहैकगुणत्वा-भ्युपगमात्; कार्यत्वे सत्येकविधप्रत्यक्षसिद्धतया च विशेषगुणत्वात्। द्रव्यान्तरसंयोगसमासादितमदशक्तिभिरकार्यभूतैः परमाणुभिर्निजगुण-

पुरस्कारेण स्वकार्यद्रव्येषु मदशक्त्युत्पादोपि नानुपपन्नः।

(रागदृष्टान्तभङ्गः)

ताम्बूलरागस्तु पूर्वद्रव्यावयवविभागानन्तरं द्रव्यान्तरसंयोगजनित-रक्तिमगुणैः कारणैः क्रियते। दृश्यते हि तत्रावयवेष्वपि प्रत्येकं रक्तिमगुणः। न च शरीरावयवेषु प्रत्येकं चैतन्यगुणः प्रज्ञायते प्रतिज्ञायते वा, तदुपगमे च एकशरीर एवानेकचेतनापातादङ्गाङ्गित्वाभावः-प्रतिसन्धान व्यवहारलोपश्च, देवदत्तदृष्ट इव यज्ञदत्तादेः।

(चित्ररूपदृष्टान्तभङ्गः)

यत्तु – अकारणगुणपूर्वकं चित्ररूपं पटे इति–तन्न। नानारूपता हि चित्रता। सा च नानारूपैस्तन्तुभिः क्रियत इति किमनुपपन्नमिति। प्रत्येकमविद्यमानमपि तच्चित्ररूपं तन्तुषु संहतेषु दृश्यत एव, चित्रा इमे तन्तव इति। सम्भूय च तेषां पटारम्भकत्वम्। एवं तत्कारणेष्वपि तदिति न क्वचिद्व्यभिचारः। न चैकरूपनियमाभावेनावयविनोऽ-चाक्षुषत्वम्, महत्त्वैकार्थसमवायिना रूपवत्त्वेनैव चाक्षुषत्वसिद्धेः। अस्तु वा चित्रं नाम एको रूपविशेषः। स तु रूपैरेव कारणगतैर्नाना-विधैरारभ्यत इति दृष्टम्। न चैवमवयववर्तिभिरेव चैतन्यैरवयविनि शरीरे चैतन्यविशेषारम्भः चितितन्मात्रस्यैव तेष्वसंभवात्। अतो न देहगुणश्चैतन्यम्। एतेन सुखादयोपि शरीरगुणाः प्रत्युक्ताः।

(तद्गुणान्तरवैधर्म्यरूपहेतूपपादनम्)

अपि च दृढ एव शरीरे विरोधिगुणापातमन्तरेण कुसुमविलेपन गन्ध इव निवर्तमानश्चैतन्यसुखादिर्न तद्गुणो भवितुमर्हति, न खलु तद्विशेष गुणा रूपादयस्तथा निवर्तन्ते। आत्मनः परेषाञ्च शरीरगुणाः प्रत्यक्षयोग्याः, बाह्येन्द्रियग्राह्याश्च; न च तथा ज्ञानादिरिति नासौ तद्गुणः।

(अनेकहेत्वन्तरोपन्यासः)

किञ्च –

उत्पत्तिमत्त्वात्पारार्थ्यात्सन्निवेशविशेषतः।
रूपादिमत्त्वाद्भूतत्वाद्देहो नात्मा घटादिवत्॥७॥
सच्छिद्रत्वाददेहित्वाद्देहत्वान्मृतदेहवत्।
इत्यादिसाधनैर्न्याय्यैर्निषेध्या वर्ष्मणश्चितिः॥८॥

(देहात्मभावसाधकोक्तव्यतिरेकिदूषणम्)

एवं प्रत्यक्षविरोधात्, अन्वयमुखेन साध्यमुपस्थापयद्भिरुदीरितसाधनैरपहृतविषयतयेन्द्रियाश्रयत्वादिव्यतिरेकिहेतवो न साध्यमुपस्थापयितुमीशते॥

(इन्द्रियात्मत्वशङ्का)

सन्तु तर्हीन्द्रियाण्येवात्मा। न च तानीदन्तया प्रथन्ते, येन देहवदहङ्कारगोचरद्बहिष्क्रियेरन्। नापि तथोद्भूतरूपादिगुणानि, स्थूलानि; येन तत्प्रतिभास इवेन्द्रियगोचरत्वेऽहम्प्रत्ययस्य रूपावयवादिप्रतीतिः प्रसज्येत। तद्व्यापारफलञ्च ज्ञानं तद्गामि युक्तं स्नानाध्ययनादिफलवत्। अत एव सत्यतपाः, 'द्रष्टुश्चक्षुष' इति।

(तत्खण्डनम्)

तन्न–विकल्पासहत्वात्। तथाहि – किं प्रत्येकमिन्द्रियाणि चेतनानि, सम्भूय वा? यदि प्रत्येकम्, इन्द्रियान्तरदृष्टस्येन्द्रियान्तरेण प्रतिसन्धानं न स्यात्। अस्ति च तत्–यमहमद्राक्षं, तमहं स्पृशामीति। अत एव न संभूयापि चेतनत्वम्। न हि पञ्चभिरिन्द्रियैस्संभूयैकं वस्त्वनुभूयतेऽनुसन्धीयते वा। एकेन्द्रियविगमे च प्रायणप्रसङ्गश्च। इन्द्रियचैतन्ये च तत्तदिन्द्रियापाये तत्तदिन्द्रियार्थस्मरणमपि न भवेत्। न च तद्व्यापारफलतया तत्समवायित्वं ज्ञानस्य, शस्त्रादिव्यापारजन्मनोऽपि पापादेःपरसमवायित्वात्। अन्यथा च प्रष्टुः मृत्युपपत्ति

शरणागतपरित्यागस्य नृशंसताञ्चालोच्य सत्यतपसस्तथावचनम्।।

(मन-आत्मवादोपक्षेपः)

अस्तु तर्हि मन एव चेतनम्। तथा सति हि पूर्वोक्ता दोषाः परिहृता भवन्ति। तद्धि सर्वेन्द्रियाध्यक्षं प्रज्ञायते प्रतिज्ञायते च। उपपद्यते चेन्द्रियान्तरेण प्रतिसन्धानम्, दर्शनानुसन्धानाधारस्य मनस एकत्वात्। तत्तदिन्द्रियापायेपि स्मरणमप्युपपद्यत एव, मनसो नित्यत्वात्।

(तत्खण्डनम्)

तदपि न–करणत्वात् चक्षुरादिवत्। बाह्यान्तरसकलविषयसंवेदन-करणतया हि मनः प्रकल्प्यते। बाह्येन्द्रियेषु यथायथं निजविषय-सन्निकर्षभागिष्वपि यतो न युगपदेव सर्वे विषयाः प्रतीयन्ते, अतोऽवगच्छामः, 'अस्ति किञ्चिदेपरमपि साधनम्, यत्साहायक-विरहान्न सर्वे प्रकाशन्ते; कश्चिदेवैकः प्रतीयत' इति। तथा सुखादिसंवेदनान्यपि करणवन्ति क्रियात्वात् संवेदनत्वाद्वा रूपादिज्ञान-वदिति। तदेवं ज्ञानकरणतयावगतस्य मनसः कथमिव ज्ञाने कर्तृत्वम्। स्वातन्त्र्यलक्षणे हि तत्। तच्च स्वच्छन्दानुरोधेन साध्यसिध्द्यनु-गुणोपकरणसंपादनसामर्थ्यम्, स्वसमवेतमेव वा गुणान्तरं तन्त्रीकृत्य प्रवृत्तिः। करणत्वं तु पराधिष्ठानाधीनव्यापारतारूपपारतन्त्र्यनियतं साधकतमत्वमिति कथमिवैकत्र मनसि परस्परविरुद्धतदुभयधर्मसम्बन्धं प्रतिपद्येमहि। अथ तदपि मनः करणान्तरेण स्मरणादिषु कर्तृभाव-मनुभवति, तथा सति संज्ञामात्रे विवादः। य एव हि चक्षुरादिभी रूपादीन्, आन्तरकरणेन च सुखादींश्चेतयते, स एवात्मा। तस्मिन्नेव चेन्मनस्संज्ञा निवेश्यते, कामं निवेश्यताम्। न नः किञ्चिद्धीनम्। किन्तु तदा सर्वलौकिकव्यवहारो बाध्येतेत्यलमनेन।

(उक्तमनस्सिद्धिप्रकाराक्षेपः)

आह—किमिदं मनो नाम। ननूक्तमान्तरं ज्ञानकरणं द्रव्यमिति।। किं पुनरस्य साधनम्?। ननूक्तं युगपद्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति।। उक्तं नाम। तथापि कथं तत्त्वान्तरसिद्धिः। कल्पयित्वापि हि तत् युगपत्स्मरणानुत्पत्त्युपपत्तयेऽवश्याश्रयणीयमेव निमित्तान्तरम्। सन्ति हि युगपदस्य स्मर्तुर्नानार्थानुभवभावितास्संस्काराः; अथ च न सर्वे स्मर्यन्ते; किञ्चिदेव कदाचित्स्मर्यते।। संस्कारोन्मेषहेतूनिपात-क्रमात्तथात्वमिति चेत्, एवमपि प्रणिधानमात्रोद्बोधनीयसंस्कारस्य स्मृतियौगपद्यमापद्येत। यावदनुभूतसकलविषयसुस्मूर्षया सर्वतः प्रत्याहृतचेतसस्साधारण्येन प्रणिदधतोऽपि न सर्व एवार्थास्स्मृतिमधिरोहन्ति। यदि तु शुभाशुभरूपतया स्मरणानामदृष्टवशाद्व्यवस्था, क्रमज्ञानस्वाभाव्याद्वाऽऽत्मनः, तथासति बहिरिन्द्रियेषु च यथायथं स्वविषयसंप्रयुक्तेषु तथैव युगपद्ज्ञानानुत्पत्तिरुपपद्यत इति कृतमिन्द्रियान्तरेण।

(सुखाद्यसमवायिसंयोगाश्रयतया मनस्सिद्ध्याक्षेपः)

स्यान्मतम्—कादाचित्कस्य सुखादेरात्मसमवायिनो बाह्यविषयादृष्टादिनिमित्तकारणस्यासमवायिकारणेन भाव्यम्। तच्चात्ममनस्सन्निकर्ष इति मनोद्रव्यसिद्धिरिति—तदसत्—सुखदुःखादिपूर्वकालजन्मनोऽभिमतानभिमतविषयसंपर्कजज्ञानस्यात्मसमवायिन एवासमवायिकारणत्वात्। तस्य च विषयसंप्रयुक्तेन्द्रियसंप्रयोग एवात्मसमवेतोऽसमवायिकारणम्। तद्धेतुरपीन्द्रियव्यापारः प्रयत्नमदृष्टञ्चात्मसमवेतमपेक्षमाणादात्मेन्द्रियसन्निकर्षादसमवायिकारणात्। प्रयत्नस्य तु स्वपूर्वक्षणवर्ति कर्तव्यताज्ञानम्। प्रयत्न एव त्वदृष्टस्यापीति नात्मविशेषगुणानां बुद्धिसुखदुःखेच्छादीनामसमवायिकारणसापेक्षतयापि द्रव्यान्तरपरिकल्पनं न्याय्यम्।

(आत्मगुणस्य संयोगैकासमवायिकत्वसाधकभङ्गः)

यत्तु–नित्यद्रव्यविशेषगुणस्य द्रव्यान्तरसंयोग एवासमवायिकारणम्, पार्थिवपरमाणुष्वग्निसंयोगादसमवायिकारणद्रूपोत्पत्तेरिति–तदपि स्थवीयः, पार्थिवपरमाणुषु रूपादयो दहनसंयोगादिति कुतोऽवगतम्? कार्यद्रव्ये तथा दर्शनादिति चेत्–इह वा तर्हि किं न दृश्यते। इष्टानिष्टप्राप्त्यवगमानन्तरं सुखादिर्जायत इति। दृष्टकारणव्यभिचारे हि कारणान्तरानुमानावसरः। नचेहास्ति व्यभिचारः। अतः प्रसिद्धकारणभावेष्वेव यत्र कार्यसमवायः, तत् समवायिकारणम्। यत्तु तत्प्रत्यासन्नम्, तदसमवायि; यत् अन्यत्, तत् निमित्तमिति व्यवस्थाश्रयणमुचितम्, नत्वनपेक्षिताप्रसिद्धद्रव्यान्तरसंयोगाभ्युपगमेन तस्यासमवायिकारणत्वाश्रयणम्, कारणान्तरानुपलब्धेः। दृष्टानुसाराच्चाणुगतरूपादौ तथाभ्युपगमः। इह तु तद्विपर्ययः प्रदर्शित एव।

(संयोगासमवायिकत्वेऽप्यभीष्टमनोऽसिद्धिः)

एवमपि व्याप्तिबलेन यो (यदि) द्रव्यान्तरसंयोगोऽनुमातव्यः, स तर्हि स्पर्शवद्द्रव्यसमवेतो भौतिक एव चोपलब्ध इति प्रसिद्धदेहादिसंयोग एवानुमानपर्यवसानान्न नवमद्रव्यसिद्धिः। अथोच्येत भौतिकत्वे हि मनसः पृथिव्याद्यन्यतमत्वेन भवितव्यम्। तच्चानुमानान्तरैर्व्यतिरेकमापादयद्भिः प्रत्यासिद्धम्। तथाहि–न पार्थिवं मनः, रसावगमनिमित्तेन्द्रियत्वाद्रसनावत्, न पाथसीयं गन्धग्रहणनिमित्तेन्द्रियत्वात् घ्राणवत्। एवमतैजसत्वाद्यपि तत्तदिन्द्रियागोचरग्रहणनिमित्ततया शक्याध्यवसानमित्यभौतिकत्वं मनस इति – तदनुपपन्नम्, धर्मिविशेषविपरीतसाधनात्। रसावगमनिमित्तेन्द्रियत्वमपार्थिवत्वमिव पाथसीयत्वमपि समर्थयति (ते)। एवं साधनान्तराण्यपि भूतान्तरव्यतिरेकमिवाऽऽत्मीयभूतभावमापादयन्ति। अथ शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेषु यद्गुणग्राहि यदिन्द्रियम्, तदेव तद्गुणकभूतारब्धम्–हन्त तर्हि तदेव तदितरभूतव्यतिरेकितयाप्यवगतमिति न

तदवगमकतामात्रेणाभिमतव्यतिरेकसिद्धिः। अपि च शब्दादिगुणावगम-साधारणसाधनतया शरीरमिव पाञ्चभौतिकम्, एकद्वित्र्यादिमयं वेतरभूतसंसृष्टमस्तु मनः। तथाम्नायते 'अन्नमयं हि सोम्य मन' (छा. ६/४) इति।

ननु तन्न तत्प्रकृतित्वप्रतिपादनपरम्, अपितु तदधीनप्रवृत्तिता मात्रप्रदर्शनार्थम्, 'आपोमयः प्राण' इत्यादिवत्। अत एवापवर्ग-दशायामपि मनोऽनुवृत्तिः। दर्शितं हि तत्रैवाष्टमे 'मनसैतान्कामान्पश्यन् रमते' 'मनोऽस्य दैवं चक्षुः' इति। तथा परस्याश्च देवतायाः, सोऽन्यं कामं मनसा ध्यायीतेति महोपनिषदि। 'मनसैव जगत्सृष्टि' मिति च पुराणे।

(मनसो बुद्ध्यन्तर्भावः)

उच्यते, सत्यमेवम्। द्रव्यान्तरपरिकल्पनातो वरमेवं वाश्रयणमित्युक्तम्। परमार्थतस्तु न भौतिकं, नापि नवमं द्रव्यम्। क्व तर्हीदानीं मनश्शब्दः? बुद्धावेव। अत एव हि बुद्धिमान् मनस्वीति व्यपदिदिश्यते। मनसोऽवस्थाभेदाश्च द्रागेवापरोक्ष्यन्ते, क्षुभितं मे मनः, प्रसन्नं मे मन' इति। एवञ्च मनसः करणतया व्यपदेशो बुद्ध्यहंकारयोरिव वृत्तिभेदप्रदर्शनपरः पूर्वेषामिति।

(मनोऽचैतन्यनिगमनम्)

उच्यते—यदि बुद्धिरेव मनः, यदि वा द्रव्यान्तरम्, उभयथापि तस्य न चेतनत्वमिति किमनेनाप्रतिज्ञातस्वरूपविमर्शेन।।

(प्राणात्मवादोपक्षेपः)

अस्तु तर्हि प्राण एवात्मा, तथा सति तदन्वयिनि शरीरे सात्मकत्वप्रतीतिः, तद्विरहिणि निरात्मकत्वप्रतीतिश्चोपपद्येयाताम्। देहादुत्क्रान्तिर्लोकान्तरगमनं देहान्तरसञ्चारञ्चोपपद्यन्तेतराम्,

गत्वरस्वाभाव्यात्प्राणस्य। इतरथा परममहतो महतश्च स्पर्शविरहिणः परिस्पन्दानुपपत्तेरुत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतयो भाक्तास्स्युः।

(तत्खण्डनम्)

इदमप्यसत्, वायुत्वादेव बाह्यवायुवत्प्राणस्य चैतन्यानुपपत्तेः। वृत्तिहीनेप्यात्मनि सुषुप्तौ प्राणस्य वृत्तिमत्त्वाच्च। तद्वृत्त्या हि सुप्तस्यापि सप्तधातुभावेन अशितपीतद्रव्यपरिणामः, श्वासप्रश्वासौ च। तनुतरतेजोऽवन्नानुविद्धः कौष्ट्यमारुतो हि प्राणः। स च कण्ठमुखनासाभ्यन्तरे बहिश्च रेचितः त्वचा स्पृश्यमानो घटादिरिव स्फुटमनात्मतया चकास्ति।

किञ्च—निरस्तो देहचैतन्यप्रतिषेधप्रकारतः।
प्राणात्मवादो न पृथक् प्रयोजयति दूषणम्॥९॥

अविभूत्वेनास्यात्मनः (अविभोरात्मनः) स्पर्शविरहिणोपि प्रयत्नादृष्टप्रेरणानुगुण्येन मनस इवोत्क्रान्तिगत्याद (गत) यो युज्यन्त इति न तन्निर्देशानाममुख्यार्थता। परिमाणनिरूपणेऽप्येतद्भ-विष्यतीत्यलमधुना॥

(धिय आत्मत्वशङ्का)

भवतु तर्हि संविदेवात्मा अजडत्वात्। जडत्वप्रतिबद्धं ह्यनात्म्यं घटादिषु दृष्टम्। जडत्वञ्च संविदो निवर्तमानं तदपि निवर्तयति। अजडत्वञ्च संविदः सत्तयैव प्रकाशमानत्वात्। न हि सती संवित् घटादिरिवाप्रकाशमानाऽवतिष्ठते, येन परायत्तसिद्धिरास्थीयेत।

(भाट्टमतेन धियो जडत्वशङ्का)

स्यान्मतम् – जातायामपि संविदि विषयमात्रं प्रथते। न खलु नीलमिदमिति प्रतियन्तस्तदैवानीलमनिदंरूपमपि संवेदनं प्रतीमः। अतस्स्वरूपसत्यैव संविदा इन्द्रियसन्निकर्षेणेव विषयः प्रकाश्यते।

ततश्च तद्गतागन्तुकप्रकाशातिशयदर्शनेन पश्चात्संविदनुमास्यत इति।

(ज्ञातताखण्डनेनाजडात्वोपपादनम्)

तन्न, ज्ञानव्यतिरेकिणोऽर्थधर्मस्य प्रकाशस्य निपुणमपि निरीक्षमाणानां रूपादिवदनुपलब्धेः। उभयाभ्युपेतसंविदैव सकल-व्यवहारोपपत्तौ च तत्कल्पनानुपपत्तेः। वित्तिवेदितृप्रतिभासशून्यायां च विषयवित्तावभ्युपगम्यमानायां, 'घटस्तावदयम्, अहं तु जानामि नवेति न ज्ञायत' इति च कदाचित्प्रतिभासः स्यात्। नचैवमस्ति।।

अतीतानागतविषयग्रहणस्मरणेषु व्याहारव्यवहारयोरभावे, भावेऽपि ततः प्रागेव, विदितत्वप्रतीतेः नानुमानिकी तत्र विषयप्रकाशसिद्धिः, नतरां तत्पूर्विका तत्र बुद्धिसिद्धिः। तथाहि– केनचित्प्रेरितः प्रणिधाय स्मृत्वाऽनन्तरमेव प्रतिवदति 'स्मृतमद्य मये' ति। नचायमेव व्याहारस्तत्र लिङ्गम्, तत्पूर्वकत्वात्, अन्योन्याश्रयणा-पत्तेश्च। स्वव्याहारेण स्वज्ञानानुमानं क इव निरपत्रपः प्रतिजानीत?

(स्वयंप्रकाशत्वे हेत्वन्तरम्)

अन्यच्च– यत्सम्बन्धादर्थान्तरे यो व्यवहारः, धर्मभेदो वा, स तस्मिन्नुपलभ्यमानस्तत्स्वरूपप्रयुक्तः, न तु तत्सम्बन्धनिबन्धनः। यथा सत्तासंबन्धात्पृथिव्यादिषु सद्व्यवहारः रूपसम्बन्धाच्च चाक्षुषत्वं सत्तायां रूपे च। एवं संवित्सम्बन्धात्प्रवर्तमानो घटादिषु प्रकाशत(?) इति व्यवहारः, प्रकाशमानत्वं वा धर्मः संविदि तु परिदृश्यमानो न संवित्सम्बन्धापेक्षः, अपितु तत्स्वरूपप्रयुक्त इति स्वयंप्रकाशत्वा-त्सैवात्मेति।(लाघवादपि संविदतिरिक्तात्मनिरासः)

किञ्च योऽपि संविदोऽन्यं संवेदितारमभ्यूपगच्छति, अभ्युप-गच्छत्येवासौ संविदम्। नह्यसत्यामेव संविदि 'संवेत्ती' त्युपपद्यते। एवं चेत्, उभयवादिसंप्रतिपन्नतया सैव वरं वेदित्री भवतु। किमन्येन

कल्पितेन।

(अहं जानामीत्यस्यातिरिक्तात्मासाधकत्वम्)

नन्वहं जानामीति ज्ञानातिरिक्तस्तदाश्रयभूतोऽयमात्मा प्रतीयते—सत्यम्; स तु विकल्परूपतया साक्षात्प्रत्यक्ष इति न शक्यस्संश्रयितुम्। भेदज्ञानसिद्धवत्कारेण पृथग्वस्तुतया—गृहीताव्यभिचारेण सहोपलम्भनियमेन, अप्रकाशात्मनश्च स्वभावविरोधादेव प्रकाशायोगात् प्रकाशस्वाभाव्ये च संवेदनत्वमित्यादिना वा प्रकाशात्मनोऽहमित्यंशस्य तत्त्वमेव दुरुपगमम्।

(ग्राहकवत् ग्राह्यस्याप्यसत्यत्वमुक्त्वा निगमनम्)

ग्राह्यविकल्पप्रत्युद्धारेप्येष एव प्रकारः। अतो वासनाभिधानसमनन्तरप्रत्ययसामर्थ्यादनाद्यविद्यावशाच्च समारोपितावास्तवग्राह्यग्राहकविकल्पोल्लेखिनी स्वयंप्रकाशा संविदेव परमार्थसती; सैवात्मेति सौगताः प्रकटाः प्रच्छन्नाश्च। यथाहुः प्रकटः—

'अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते॥' इति।

यथा वा प्रच्छन्नाः—'शुद्धं तत्त्वं प्रपञ्चस्य न हेतुरनिवृत्तितः। ज्ञातृज्ञेयविभागस्य मायैव जननी ततः॥' इति।

(प्रकटबौद्धमतखण्डनम्)

अत्राह – क्षणभङ्गिनी प्रतिविषयमन्याऽन्या च संविच्चकास्ति। सैव चेदात्मा, पूर्वेद्युर्दृष्टमपरेद्युः 'अहमिदमदर्श' मिति कथमिव प्रत्यभिजानीयात्। न च निरालम्बनप्रतिभाभेदमात्रतया इह समाधेयम्, निरालम्बनत्वप्रतिज्ञायाः प्रत्यक्षादिसकलप्रतीतिबाधितविषयत्वात्। साधनस्य च सालम्बनत्वे, तदविशेषादशेषशेमुषीणां तथात्वापत्तेः। निरालम्बनत्वे च साधनाभावादेव साध्यासिद्धेः। प्रपञ्चितश्च पूर्वो-

त्तरमीमांसाभागयोर्निरालम्बनत्वप्रतिषेधः; यथार्थख्यातिसमर्थनेन च शास्त्रम् इति न व्यावर्ण्यते।

(सन्तानाश्रयणेपि प्रत्यभिज्ञाऽनिर्वाहः)

अतएव न सन्तानाश्रयणेनापि प्रत्यभिज्ञोपपादनं साधीयः। विज्ञानक्षणव्यतिरिक्तस्य स्थायिनोऽनुसन्धायिनस्सन्तानस्याभ्युपगमे स्वसिद्धान्तत्यागः, परसिद्धान्ताभ्युपगमश्च। अनभ्युपगमे प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिः। न ह्यन्येनानुभूतेऽन्यस्य प्रतिसन्धानसम्भवः। न च सुसदृशतया भेदाग्रहणेन प्रदीपादाविव प्रमातरि प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तिः, युज्यते हि तत्रैकस्यैव पूर्वापरव्यक्तिदर्शिनस्तुल्यसंस्थानतया व्यक्तीनां भेदमविदुषस्तथाभ्रमः, इह तु संविद्व्यक्तयः परस्परवार्तानभिज्ञा निरन्वयविनाशिन्यश्च सुगतमत इति न तास्वेकत्वभ्रमस्याश्रयता विषयता वा सम्भविनी। न च सुसदृशत्वेपि, अन्येन कृतमात्मकृततयाऽन्योऽनुसन्धातुमलमित्यागमापायिसंवित्सन्तानाश्रयः प्रत्यभिज्ञानक्षणस्थायी चेतनोभ्युपगन्तव्यः।

(एतद्दोषोद्धाराय प्रच्छन्नेन संविदजत्वनिर्विकारत्वनिर्भेदत्वस्थापनम्)

कश्चिदाह – न संविदनित्या, प्रागभावाद्यसिद्धेः। तदसिद्धिश्च तस्याः स्वतःस्सिद्धत्वात्। न हि स्वतःसिद्धस्य प्रागभावादयस्स्वतोऽन्यतो वा सिद्ध्यन्ति। स्वयं हि स्वाभावमवगमयत्, सद्वाऽसद्वा साधयेत्। सत्त्वे, अभाव एव नास्तीति कथं साधयेत्? असत्त्वादेव साधकस्य, पक्षान्तरे न तरां साधकत्वमिति न स्वतस्तावत्तासिद्धिः। नाप्यन्यतः, अनन्यगोचरत्वादनुभूतेः; अनुभाव्यत्वेच घटादिवदननुभूतित्वप्रसङ्गात्। अतस्सा न जायते।। जन्माभावादेवे- तरेऽपि भावविकारा निराकार्याः; तत्प्रतिबद्धत्वात्तेषाम्। अतएव नानात्वमपि संविदि प्रत्युक्तम्। उत्पत्तिमत्त्वव्यापकनिवृत्त्या

तद्व्याप्यभूतनानात्वस्यापि निवृत्तिसिद्धेः। नह्यजं विभाग्यस्ति। चेत्यत्वाच्च भेदेतरेतराभावादयो न तद्धर्माः, रूपादिवत्।

अतोऽस्या न मेयः कश्चिदपि धर्मोऽस्ति। अतो निर्धूतनिखिलभेद(दा) विकल्पनिर्धर्मप्रकाशमात्रैकरसा कूटस्थनित्या संविदेवात्मा परमात्मा च। यथाह 'याऽनुभूतिरजाऽमेयाऽनन्तात्मे' ति। सैव च वेदान्तवाक्य-तात्पर्यभूमिरिति तेषां परिभाषा। यथाह तद्वार्तिककारः–

'परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता।
संवित्सैवेह मेयोऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः॥
अप्रामाण्यप्रसक्तिश्च स्यादितोऽन्यार्थकल्पने।
वेदान्तानामतस्तस्मान्नान्यमर्थं प्रकल्पयेत्॥' इति।

(प्रच्छन्नमतभङ्गः)

तदिदमलौकिकमवैदिकं च दर्शनमित्यात्मविदः। तथाहि–

(लोकानुभवापेतत्वोपपादनम्)

'संविदिति स्वाश्रयं प्रति सत्तयैव कस्यचित्प्रकाशनशीलो ज्ञानावगत्यनुभूत्यादिपदपर्यायनामा सकर्मकः संवेदितुरात्मनो धर्मः प्रसिद्धः। तथैव हि सर्वप्राणभृत्प्रत्यात्मसिद्धोऽयमनुभवः, 'अहमिदं संवेद्मी' ति। तस्यास्योत्पत्तिस्थितिनिरोधाश्च सुखदुःखादेरिव प्रत्यक्षाः प्रकाशन्ते। स्वापमदमूर्च्छादशासु च योग्यानुपलम्भनिराकृतस्तत्सद्भावो नाभ्युपगममर्हति। यदि हि तास्वपि दशासु संवेदनमवर्तिष्यत, ततः प्रबोधसमयेऽनुसमधास्यत। नचानुसन्धीयते। अत एव हि, 'इयन्तं कालं न किञ्चिदहमज्ञासिष' मिति प्रबुद्धः प्रत्यवमृशति। यावदनुभूत-पदार्थस्मरणीनियमाभावेपि, संस्कारविच्छेदनिमित्तप्रायणादिप्रबल-हेतुविरहेपि नित्यवदस्मरणमनुभवाभावमेव साधयति। न च सत्यपि संवित्प्रकाशे विषयावच्छेदविरहादङ्कारगोचरापायाद्वातत्स्मृत्यनुदयः,

अर्थान्तराभावस्य तदग्रहणस्य चार्थान्तरप्रकाशप्रयुक्तकार्यप्रतिबन्धकत्वायोगात्। त्रितयावभासेपि यथास्वमवभासानां स्वगोचरस्मरणहेतुत्वात्। न च प्रत्यभिज्ञाबललब्धस्थेमाऽहमर्थः, स्वापादिदशासु निधनमुपगत इति शक्योऽभिधातुम्। अत एव हि, 'इयन्तं कालमहमस्वाप्स' मिति प्रबोधे परामर्शः। न च निर्विषया निराश्रया वा संविन्नाम काचित्संभवति, अत्यन्तानुपलब्धेः। सम्बन्धिशब्दाश्च संविदनुभूतिज्ञानप्रकाशादिशब्दा इति शब्दार्थविदः। नह्यकर्मकस्य जानात्यादेरकर्तृकस्य वा प्रयोगो लोके वेदे वा।

(संविदा स्वप्रागभावाद्यग्रहनिरासः)

यत्तु स्वतस्सिद्धस्य सत्त्वे तद्विरोधादेव प्रागभावादेस्तदानीमवस्थानासंभवान्न ततस्सिद्धिरिति – तदतिस्थवीयः, न हि संविदा स्वकालवर्तिन एवार्थास्सिध्यन्तीत्यस्ति नियमः, अतीतानागतयोरसंवेद्यत्वप्रसङ्गात्। अथ संवित्प्रागभावादेस्सिद्ध्यतस्तत्समकालतया भवितव्यमितिः; किमेवं क्वचिद्दृष्टम्? हन्तैवं सति तत्सिद्धेर्न प्रागभावाद्यसिद्धिः।। तत्प्रागभावः तत्समकाल इत्युन्मत्तवचः। ऐन्द्रियकप्रत्यक्षस्वभावो ह्ययं स्वसमकालपदार्थप्रकाशकत्वं नाम; न ज्ञानमात्रस्य, प्रमाणमात्रस्य वा। एतेन (एतेनै?) तदपि पराकृतम्–

'मानं स्वयंप्रकाशत्वात्स्वतस्सच्चेत्सदास्त्यतः।
तन्मेयं च सदाऽस्त्येव मानं मेययुगेव हि।।' इति।

न हि मानस्य स्वसत्ताकालेऽर्थाविनाभावो मेययोगः, किन्तु यद्देशकालादिमत्तया मेयमवभासते तादृशतद्रूपमिथ्यात्वविरोधित्वम्। अत एव 'स्मृतिर्न बाह्यविषया नष्टेऽप्यर्थे स्मृतिदर्शना' दित्यपि प्रलापः।

(प्रमाणाभावात्प्रागभावासिद्धिरित्यस्य भङ्गः)

अथ संवित्प्रागभावादेरवर्तमानतया न प्रत्यक्षत्वम्। लिङ्गाद्यभावाच्च न प्रमाणान्तरतस्सिद्धिरिति – यद्येवम्, अकारणं तर्हि स्वतस्सिद्धत्वं प्रागभावद्यसिद्धेः। प्रमाणाभाव एव हीदानीं वाच्यः; न च तदभावश्शक्योभिधातुमित्युक्तमेव, योग्यानुपलब्ध्यैवाभावस्य समर्थितत्वात्।

(कादाचित्कत्वे युक्त्यन्तरम्)

अपिच प्रत्यक्षसंवित् स्वसत्ताकाले स्वविषयस्य सद्भावं साधयन्ती यत्तस्य न सर्वदा सत्तां साधयति, तदवसीयते 'अहमिदानीमेवास्मि नान्यदे' ति कालविशेषावच्छिन्नैव सा चकास्तीति। इतरथा घटादेरपि नित्यत्वप्रसङ्गात्। एवमनुमानादिसंविदोपि। न च प्रत्यक्षानुमानदिभेदशून्या निर्विषया निराश्रया धीस्सम्भवतीत्युक्तमेव।

(संविदोऽननुभाव्यत्वभङ्गः)

न चान्याविषयत्वात्संविदः अन्यतस्तत्प्रागभावाद्यसिद्धिः; अज्ञासिषमिति प्राक्तनसंविदोऽद्यतनधिया विषयीक्रियमाणत्वात्। प्रतिकूलानुकूलविषयनियतहानोपादानादिलिङ्गावगम्यत्वाच्च परसंविदः। तदनभ्युपगमे च शब्दार्थग्रहणासंभवेन वैदिकलौकिकसमस्तव्यवहाराभावप्रसङ्गः। गुरूपसर्पणाद्यनुपपत्तिश्च; ज्ञानत्त्वेन तस्याप्रतीतेः।

(अनुभाव्यत्वेऽनिष्टापादनपरिहारः)

न चान्यविषयत्वेऽननुभूतित्वम्। स्वाश्रयस्य स्वसत्तयैव प्रकाशमानत्वं, स्वविषयसाधनत्वं वा ह्यनुभूतित्वम्। ते च संविदन्तरविषयभावेपि स्वानुभवसिद्धे न भ्रश्यत इति कथमननुभूतित्वप्रसङ्गः? घटादेस्तु तथास्वाभाव्याभावादेवाननुभूतित्वम्, नानुभाव्यत्वात्। अपिचाननुभाव्यत्वेपि समानस्तत्प्रसङ्गः गगनकुसुमवत्। नचात्मनोऽनुभूतित्वम्, अनुभवितृत्वात्। नाप्यसावननुभाव्यः, अनुभवस्येव स्वतस्सिद्धयतोप्यस्य स्वपरसंवेद्यत्वाभ्युपगमात्। वेद्यत्वेऽनात्मत्वा–

पादनमवेद्यत्वेऽपि समानं पूर्ववत्। यदि तु गगनकुसुमस्यासत्त्वमेवानात्मात्वाननुभूतित्वप्रयोजकमास्थीयेत, आस्थीयतां तर्हि घटादेरप्यसंविदाश्रयत्वाज्ञानाविरोधित्वयोरेव तत्प्रयोजकत्वम्। अथ ते अपि विषयत्वे स्यातामिति चेत्, अविषयत्वेपि तथैवेत्यलमप्रतिष्ठितकुतर्कापहसनेन।

(अजत्वस्य विकारान्तरावारकत्वम्)

यदपि जननविरहादनुभूतेर्विकारान्तरनिरसनम्, व्यभिचरति तदपि प्रागभावे। जन्माभावेपि तस्य विनाशदर्शनात्। भावविशेषणोपादानेपि भवदभिमताविद्ययाऽनैकान्त्यम्। सा ह्यनादिरपि विविधविकारवती; विनाशवती च तत्त्वज्ञानोदयात्।। अपरमार्थास्तद्विकारास्सन्तीति चेत् – परमार्थाश्च ते किं विकारास्सन्ति, जन्मवन्तो वा परमार्थाः, येन पारमार्थ्येन विशेषणं साध्यस्य साधनस्य वाऽर्थवत्तामश्नुवीत? तथा च सति साधु समर्थितं तर्ककुशलेनेत्यलमनेन।।

(अजत्वेन निर्भेदत्वानुमानायोगः)

यदपि 'न ह्यजं विभाग्यस्ती' ति–तदपि न, अजस्यैवात्मनो देहेन्द्रियादिभ्यो विभागस्य समर्थितत्वात्। अनादित्वेनाभ्युपगतस्याज्ञानस्य, आत्मनो व्यतिरिक्ततयाऽवश्याश्रयणीयत्वात्।। अपरमार्थस्स विभाग इति चेत्–परमार्थभेदः किं जन्मप्रतिबद्धः क्वचिद्दृष्टः? निर्बाधप्रतीतिसिद्धश्च दृग्दृश्यभेदः परमार्थ एवेत्यनन्तरमेवोपपादयिष्यामः।

(संविदो निर्धर्मकत्वानुमाने व्यभिचारव्याघातादि)

यदपि 'नास्या मेयो धर्मोप्यस्ति', 'चेत्यानां न चिद्धर्मत्व' मिति च – तदपि शास्त्रानुमानादिप्रमाणसिद्धैस्स्वयंप्रकाशत्वनित्यत्वादिधर्मैस्स्वयमभ्युपगतैरनैकान्तिकम्। न च ते चितिमात्रमिति वाच्यम् – तत्सिद्धावपि तेषु विमतिदर्शनात्। अभ्युपगम्यैव हि

संविदं तदनुमेयत्वक्षणिकत्वादि प्रतिजानते वादिनः। स्वरूपभेदाच्च। स्वाश्रयं प्रति सत्तयैव कस्यचित्प्रकाशनं हि संवेदनम्। स्वयंप्रकाशता तु सत्तयैवात्मने प्रकाशमानता। प्रकाशश्च चिदचिदशेषपदार्थसाधारणो धर्म इति संवित्सिद्धावेव साधितम्। तदनभ्युपगमे तु व्यवहारानुगुण्य-वचनः प्रकाशशब्दः। नित्यता तु सर्वकालवर्तमानता। एकसंख्यावच्छेदः एकत्वमिति। न च जडत्वकालदेशनानात्वाद्यवच्छेदशून्यतारूपत्वात्तेषां न यथोक्तदोष इति युक्तम्; तथारूपैरपि तैश्चितिधर्मभूतैरनैकान्त्यस्या-परिहार्यत्वात्। संविदि च निषेध्यत्वाभिमतजडत्वानित्यत्वनानात्वादि-विरुद्धविविधधर्माभावे निषेधोक्तिरुक्तिमात्रमेव।। चेत्यञ्चाज्ञान-मात्मनि दृष्टमिष्टञ्च भवताम्।। अपिच 'अस्या' इति षष्ठ्या अनुभूतेस्सम्बन्धमभिधाय निर्धर्मत्वं प्रतिज्ञायमानं वन्ध्यात्वमिव जनन्याः, विरुद्धार्थमापद्येत।

सिद्धिश्चेदभ्युपेयेत संविदः, स्यात्सधर्मता।
न चेत्तुच्छत्वमेवोक्तं भवेच्छशविषाणवत्॥१०॥

ननु–सिद्धिरेव सा। कस्य भोः? यदि न कस्य चित्, न तर्हि सिद्धिरेव। सा हि पुत्रत्वमिव कस्यचित्किञ्चित्प्रति। आत्मन इति चेत्कष्षष्ठ्यर्थः? तदेवं व्योमारविन्दसदृशवपुषि यथोदितदृशि वेदान्ततात्पर्य वर्णनं वेदान्तायैव स्यात्।

(प्रच्छन्नपक्षेपि प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः)

अपिच नित्यत्वेऽप्यनुभूतेः प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिस्तदवस्थैव। सा ह्यनुभवितारं पूर्वापरकालावस्थायिनमुपस्थापयति, अहमिदमन्व-भूवमिति। अनुभूतिस्त्वनुभूतिरेव भवताम्, न तां प्रति सा कर्त्री कर्म वा।

(आत्मनि ज्ञातृत्वास्याध्यस्तत्वानुपपत्तिः)

यद्युच्येत – परमार्थतस्तथाभूतापि भ्रान्त्या अनुभवितृतया

परिस्फुरति, रजततयेव शुक्तिः। न हि तथ्यमनवलम्ब्य मिथ्याव-भासस्योत्थानमितितन्न, तथा सत्यनुभवसमानाधिकरणतया अनुभविताऽहमर्थः प्रकाशेत, 'अनुभूतिरह' मिति, पुरःस्थितभास्वर-द्रव्यशङ्खमुखचन्द्रादेराकारतयेव रजत पीतमुकुरस्थता द्वित्वादि पृथगवभासमान एवत्वयमनुभवः, दण्ड इव देवदत्तमर्थान्तरमहमर्थं विशिंषन् आलक्ष्यते, अनुभवाम्यहमिति। तदेवमनुभवविशिष्ट-मस्मदर्थमवभासन्नयमहम्प्रत्ययः कथमिव विशेषणभूतानुभूतिमात्रा-वलम्बनः प्रतिज्ञायेत, दण्डमात्र इव दण्डी देवदत्त इति प्रत्ययः?

(अध्यासयुक्तिभङ्ग)

कुतश्चैष निश्चयः, अध्यस्तं ज्ञातृत्वमिति? स्थूलोऽहमितिवत् देहात्माभिमानवतः प्रतिभासनादिति चेत् – नन्वात्मतयाऽभिमताऽ-नुभूतिरपि तद्वत एवावभातीति सापि तथा स्यात्।। तत्त्वज्ञानोदया-त्परतोपि तदनुवृत्तेर्न तथा सेति चेत्–किं भोः! तत्त्वज्ञानात्परम् अबोद्धैवायमात्मा? हन्तैवं वरमितोऽतत्त्ववेदित्वम्। भ्रान्त्यापि हि तत्र बहु भद्रं पश्यतीति।

(ज्ञातृत्वस्याहङ्कारस्थावशङ्का)

ननु ज्ञातृत्वं ज्ञानक्रियाकर्तृत्वं विक्रियात्मकं जडमहङ्कार-ग्रन्थिस्थम्। तत्फलभुक् अकर्ता अविक्रियः साक्षी प्रकाशमात्र आत्मा। कर्तृत्वादिर्हि दृश्यत्वात् रूपादिवन्नात्मधर्मः। कर्तृत्वे ह्यात्मनः, अहंप्रत्ययगोचरत्वेपि, देहस्येवानात्मत्वपरा[ग?]र्थत्वजडत्वादिप्रसंगो दुर्निवारः। दृष्टञ्च लौकिकवैदिककर्मसु कर्तृतया प्रसिद्धोद्देहात्तत्क्रिया-फलभुजः प्रमातुरहम्प्रत्ययिनः पृथक्त्वम्। तथेहापि प्रमातुरहमर्थाद्वि-लक्षणस्साक्षी प्रत्यगात्मेति युक्तम्।। (तत्र लोकानुभवविरोधप्रदर्शनम्)

नैवं युक्तम्; अहं जानामीति ज्ञातृतया सिद्ध्यतः प्रत्यगात्मनो व्यतिरेकेण साक्षिणो नाम प्रकाशमात्रस्यात्मनोऽनुपलब्धेः।

देहेन्द्रियमनःप्राणविज्ञानेभ्यो ज्ञानाश्रयतया विविच्यमाने प्रतीपमञ्चतीव निर्भासमानोऽहंभाव एव हि प्रत्यक्त्वं नाम; साक्षित्वमपि तस्य साक्षाज्ज्ञातृत्वम्। न ह्यजानन् साक्षीत्युपदिश्यते। सर्वञ्च प्रकाशमानं ज्ञात्रेऽहमिति चकासते प्रकाशत इति प्रत्यात्मसिद्धोऽयमनुभवः, अहं जानामि, मह्यं प्रकाशत इति।

(अहङ्कारस्थत्वेऽनुपपत्तिः)

न चाव्याकृतपरिणामभेदस्याहंकारनाम्नो बुद्धिनामधेयस्य वा ज्ञातृत्वम्, देहस्येवाचेतनत्वपरिणामि(म?)त्वजडत्वपरार्थत्वादि-हेतुभिस्तदनुपपत्तेः।

(छायापत्तिसंपर्काभ्यां ज्ञातृत्वारोप इत्यस्य भङ्गः)

न च चितिच्छायापत्त्या तयोस्तत्संभवः आचाक्षुषस्यच्छायाऽ-दर्शनात्। न च ज्ञातृत्वं चितावपि ते वास्तवमस्ति, येन, अग्निसम्पर्कात् अयःपिण्ड इवौष्ण्यम्, तत्सम्पर्कादर्थान्तरे ज्ञातृत्वं जायेत, ज्ञायेत वा॥

(अहङ्कारस्य व्यञ्जकत्वात् ज्ञातृत्वभ्रम इति शङ्का)

यद्युच्येत—ज्ञप्तिमात्रमेवात्मानमभिव्यञ्जन्नचेतनोऽप्यहंकारः स्वाश्रयतया तमभिव्यनक्ति। स्वभावो ह्ययं व्यञ्जकानाम्, यत् आत्मस्थतयाऽभिव्यङ्ग्यमभिव्यञ्जन्ति, दर्पण—जल—खण्ड मुण्डादय इव मुख—मिहिरबिम्ब—गोत्वादीन्। तत्कृतश्चायम्, अहं जानामीति भ्रमः। अत एव खल्वहमुल्लेखविगमे सुषुप्तिमुक्तयोःस्वाभाविक-विशदानुभवमात्ररूपेणात्मनः प्रकाशः, तत एवचानात्मत्वमहमर्थस्य। तथा च सौरेशं वचा—

'आत्मनश्चेदहं धर्मो यायान्मुक्तिसुषुप्तयोः।
यतो नान्वेति तेनायमन्यदीयो भवेदहम्'॥ (नै. २.२)इति

(तत्परिहारः)

तदिदमसम्बद्धम्, यतः—

शान्ताङ्गार इवाऽऽदित्यमहङ्कारो जडात्मकः।
स्वयञ्ज्योतिषमात्मानं व्यनक्तीति न युक्तिमत्॥११॥

आत्मत्वाभिमताजडानुभवाधीना हि सर्वपदार्थाभिव्यक्तयोऽभिप्रेयन्ते तादृशमशेषार्थसाधकमुदयास्तमयविपरिवृत्तिशून्यप्रकाशस्वभावं तमनुभवं तदधीनसिद्धिरचिदहंकारोऽभिव्यनक्तीत्युपहास्यमिदमात्मविदाम्।

किञ्च—

व्यङ्क्तृव्यङ्ग्यत्वमन्योन्यं न च यात्प्रातिकूल्यतः।
व्यङ्ग्यत्वेऽननुभूतित्वमात्मनि स्याद्यथा घटे॥१२॥

दिनकरकरव्यङ्ग्यकरतलं तदभिव्यञ्जकं दृष्टमिति मा वोचः, करतलस्य तद्बाहुल्यमात्रहेतुत्वात्। तथाभूताश्च दिनकरमरीचयः स्फुटमुपलभ्यन्त इति न करतलव्यङ्ग्यत्वम्॥

(अहङ्कारकृताभिव्यक्तेस्त्रेधा विकल्प्य निरासः)

अपिच केयमभिव्यक्तिः, याऽनुभूतिरूपस्यात्मनोऽहङ्कारेण क्रियत इत्युच्यते? न तावत्तत्सिद्धिः; तस्य स्वतस्सिद्धत्वेनानन्याधीनसिद्धित्वाभ्युपगमात्। नापि तद्विषयज्ञानम्, ज्ञानान्तराननुभाव्यत्वात्। अनुभाव्यत्वे हि घटादिवदननुभूतित्वप्रसङ्गः। अत एव न ज्ञानकरणानुग्रहः।

(तत्र तृतीयविकल्पस्य त्रेधा विकल्प्यापि निरासः)

स हि वेद्यगतज्ञानोदयप्रतिबन्धकापनयनेन वा, दीपेनेव सन्तभसनिरसनेन चक्षुषः; वेद्यसन्निकर्षोपाधित्वेन वा, व्यक्ति-

दर्पणादेरिव जाति – निजमुखादिबोधकस्य नयनादेः; वेत्तृ (बोद्धृ?) (वेदितृ?) गतकलङ्कक्षालनेन वा, शमदमादिनेव परावरात्मतत्त्व-ज्ञानोपायास्याऽऽगमादेः। न तावदनुभवगतमहङ्कारापनेयमस्ति किंचित् ज्ञानोदयपरिपन्थि। (१) अज्ञानं तु ज्ञानसमानाश्रयविषयतया न तदुभयभावविरहिणि भवदभिमतसाक्षिणि निक्षेपमर्हति। न खलु ज्ञानप्रसक्तिशून्यो घटादिरज्ञानीत्युच्यते। तथैव न जातुचिज्ज्ञातृत्वं ज्ञानमात्रस्येति न तस्याप्यज्ञानं भवेत् (२) भवदपि तत् अहङ्कारापनेयं नेष्यते, ज्ञानैकनिवर्त्यत्वादज्ञानस्य; तथाऽभ्युपगमाच्च (३) ज्ञानञ्च स्वविषय एवाज्ञानं निवर्तयति। न च तद्विषयत्वमात्मतयाऽ-भिमतस्यानुभवस्येष्यत इति तत्रत्यमज्ञानं न केनचित्कदाचिदुच्छिद्येत। (४) ज्ञानप्रागभावरूपञ्चज्ञानं न ज्ञानोत्पत्तिबन्धकमिति शक्यं व्यपदेष्टुम्। भावरूपमज्ञानमनिर्वचनीयं जगदुपादानमित्यादि प्रलापमात्रमिति संबन्धनिरूपणे प्रतिपादयिष्यते। अतो न वेद्यदोषापनयनरूपा अहङ्कारेणानुभवाभिव्यक्तिः॥

करणानामभूमित्वान्न तत्सम्बन्धहेतुता।
अहमर्थस्य बोद्धृत्वान्न स तेनैव शोध्यते॥१३॥

(व्यञ्जकस्य स्वनिष्ठतया व्यङ्ग्यप्रकाशनस्वभावविरहः)

न च स्वाश्रयतयाऽभिव्यङ्ग्यप्रकाशनमभिव्यञ्जयितुः स्वभावः; प्रदीपादावदर्शनात्। यथावस्थितवस्तुप्रकाशानुकूलस्वभावत्वाच्च ज्ञानतत्साधनतदनुग्राहकाणाम्। तच्च स्वतःप्रामाण्यन्यायात्, तदनभ्युपगमे च सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गात्॥ व्यक्तेस्तु जातिराकार एवेति तथा प्रत्यायनम्; न व्यञ्जकत्वप्रयुक्तम्, उक्तादेव व्यभिचारात्। दर्पणादिस्तु नायनमहःप्रतिफलनलक्षणदोषहेतुर्नाभिव्यञ्जको वदनादेः। व्यञ्जकस्त्वालोकादिरेव। व्यञ्जकत्वेऽपि प्रदीपगमनदोषप्रयुक्तस्तत्रा-न्यथाऽवभासः। न चेह तथाऽहमर्थस्य तादृशदोषापादकत्वं स्वभावः;

तथा सति सर्वस्यपि प्रत्यक्षादेरप्रामाण्यप्रसंगान्न किञ्चित्तथ्यं स्यात्।।

तस्माज्ज्ञातृतया सिद्ध्यन्नहमर्थ एव प्रत्यगात्मा, न ज्ञप्तिमात्रम्।।

(सौरेशवचोर्थदूषणम् – सुषुप्तावहमर्थस्यैव मानम्)

यत्तु – सुषुप्तिमुक्त्योर्ज्ञप्तिमात्रतया स्फुरणम्; अहमिति तु न प्रतिभातीति – तत्र सुषुप्तौ तथावस्थितिः पुरस्तादेव निरस्ता। अहमित्येकरूपेणाऽऽबोधत्तत्राप्यात्मनस्स्फुरणात्। यदिपरं परागर्थाननुभवात्तमोगुणाभिभवाच्च न विविच्य स्फुटं चकास्ति। भवदभिमतानुभूतिरपि तदानीं तथैवं हि प्रथत इति वाच्यम्। नाहमहं (नाहम्?), नाप्यर्थान्तरम्, अपितु अनुभूतिमात्रमज्ञानसाक्षितयाऽवतिष्ठत इत्येवंविधं स्वापसमयभवमनुभवं न हि सुप्तोत्थितः कश्चित्परामृशन्नुपलब्धचरः।। 'एतावन्तं कालं न किञ्चिदहमवेदिष' मिति परामर्शनादेव तथात्वं लभ्यत इति चेत्–कथमिव? न किञ्चिदिति निर्देशादिति चेत् – नन्वेवमनुभूतिप्रतिभासोपि प्रत्याख्यातस्स्यात्।

(उक्तपरामर्शस्य विपरीतसाधकत्वम्)

अपि च सुषुप्तिसमयसिद्धमात्मानमहमिति परामृश्य, 'न किञ्चिदवेदिष मिति तस्य वेदने प्रतिषिध्यमाने तात्कालिकीं वित्तिसिद्धिम् अहमर्थस्य चासिद्धिमभिदधानोऽनुभवविरोधमपि न जानाति देवानांप्रियः। निर्विषया निराश्रया च वित्तिर्नास्तीत्युक्तमेव।

(अहमर्थप्रकाशबाधकपरामर्शान्तरनिर्वाहः)

ननु मामप्यहं न ज्ञातवान् प्रसुप्त इत्यस्ति हि प्रबोधे प्रत्ययः। सत्यम्, स तु वर्णाश्रमादिविशिष्टतया प्रबोधसमयसंवेद्यमानं देहिनं मामित्यादाय स्वाप्ययावस्थाप्रसिद्धाविशदस्वानुभवैकतानाहमर्थस्य तेन रूपेणाज्ञातत्वं प्रज्ञापयति, न पुनर्ज्ञस्वभावस्याहमर्थस्यापि। एवमिव खल्वयमनुभवः, 'अत्र सुप्तोऽहमीदृशश्चेत्येवं मामपि न ज्ञातवानह'

मिति।।

(परोक्तिशोधनेपि सुषुप्तावहमर्थसत्ताप्रकाशयोरवर्ज्यत्वम्)

अपि चात्मा सुषुप्तावज्ञानसाक्षित्वेनास्ते इति हि यौष्माकी स्थितिः। साक्षित्वञ्च साक्षाज्ज्ञातृत्वमित्युक्तम्। स चायं 'जानामी' ति प्रतिभासमानोऽस्मदर्थ एवेति कथमिव तदानीमहमर्थो न प्रथेत, स्वस्मै स्वयंप्रकाशमानोऽहमित्येव हि प्रकाशत इति।।

तत्सिद्धं स्वापादिदशास्वपि आत्मा प्रकाशमानोऽहमित्येव प्रकाशत इति।।

(मुक्तावहमर्थसमर्थनम्)

यत्तु– मुक्तावहमर्थो नोपावर्तत इति–तद्वार्तम्, यतस्तथासति वैनाशिकदर्शन इवात्मनाश एवापवर्गः प्रकारान्तरेण प्रतिज्ञातस्यात्। नो खल्वहमिति धर्ममात्रम्; येन तदपगमेऽप्यविद्यानिवृत्त्यामिवात्मनः स्वरूपेणावतिष्ठत इत्युच्यते (च्येत?)। अहमित्येव हि तस्य स्वरूपम्। ज्ञानमपि हि तद्धर्मत्वेन तस्यैव प्रकाशते, 'ज्ञानं मे जात' मिति। का कथा पुनरर्थान्तरस्यात्मत्वे?

(मोक्षशास्त्रमुमुक्षुप्रवृत्तिबलतोपि मोक्षेऽहमर्थसत्त्वम्)

अन्यच्च – यस्सांसारिकदुःखैर्दुःखित्वेनात्मानं तत्त्वतो भ्रान्त्या वा प्रत्येति, दुःख्यहमिति, सः, 'सर्वमिदमनिष्टजातं कथमहम-पुनरुदयमपनुद्याव्याकुलः (लं) स्वस्थो भूयासमिति संजातमुमुक्षस्त-त्साधने प्रवर्तते। स यदि, 'साधनानुष्ठानादहमेव न भविष्यामी'-त्यवगच्छति, अपगच्छेदसौ मोक्षकथाप्रसङ्गादपि। ततश्चासंभव-दधिकारितया सर्व एव वेदान्तविधयः, सर्वाणि च मोक्षशास्त्राणि प्रामाण्यादेव प्रच्यवेरन्।। अहमुपलक्षितः प्रकाशोऽपवर्गेऽवस्थास्यत इति चेत्–किमतः? न हि मयि नष्टेऽपि कोऽपि प्रकाशः स्थास्यतीति कश्चित्प्रेक्षावान् प्रयस्यति।।

(अहमर्थस्य युष्मदर्थत्वभङ्गः)

एतेन (एतेनै?) तदपि परास्तम्, 'अस्मत्प्रत्यये योऽनिदमंशश्चिदेकरसः प्रकाशः, स आत्मा तस्मिंस्तद्बलनिर्भासिततया लक्षणतो युष्मदर्थ एवाहं जानामीति सिद्ध्यन्नर्थ इति। प्रत्यक्षविरोधात्अहं जानामीति सिद्ध्यंश्चेतनो युष्मदर्थ इति माता वन्ध्येतिवद्व्याहतार्थं वचः। न चासावन्याधीनावभासः; चैतन्यस्वभावतया स्वयंज्योतिष्ट्वात्। प्रकाशश्च प्रकाशत्वादेव कस्यचिद्भवेत् दीपादिप्रकाशवदिति नात्मा भवितुमर्हति। अतो ज्ञातृतयाऽहमिति सिद्ध्यन्नर्थ एवात्मा।

(मुक्तेप्यहन्त्वसाधकन्यायः)

स च मुक्तावप्यात्मनेऽहमित्येव प्रकाशते, स्वस्मै प्रकाशमानत्वात्। योयः स्वस्मै प्रकाशते, स सर्वोऽहमित्येव प्रकाशमानो दृष्टः; यथा तथा प्रकाशमानत्वेनोभयवादिसम्मतस्संसार्यात्मा। यः पुनरहमिति न चकास्ति, नासौ स्वस्मै प्रकाशते; यथा घटादिः। स्वस्मै प्रकाशते चायं मुक्तात्मा। तस्मात्सः अहमित्येव प्रकाशते।

(अहन्त्वप्रकाशस्योपाधिकृतत्वभङ्गः)

न चैवं प्रकाशमानत्वे मुक्तस्याज्ञानित्वसंसारित्वादिप्रसङ्गः आपादनीयः, मुक्तत्वविरोधात्, ब्रह्मात्मापरोक्षज्ञानक्षपितनिरवशेषाविद्यानामपि वामदेवादीना मतत्म (महम्प्र?) त्ययदर्शनात्। श्रूयते हि – 'तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपदे, अहं मनुरभवं सूर्यश्च', 'अहमेव च (मेकः प्रथममासं?) वर्तामि [च] भविष्यामी' त्यादि। तथा कथंचिदप्यविद्यादिक्लेशैर्लेशतोपि जातुचिदपरामृष्टस्य परमपुरुषस्याप्यहमित्यात्मपरामर्शः प्रज्ञायते, 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः' 'बहु स्यां प्रजायेय', 'स ईक्षत लोकान्नु सृजै' इति, तथा 'यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः।।' 'तेषामहं समुद्धर्ता', 'अहं बीजप्रदः पिता',

'वेदाहं समतीतानि' इत्येवमादिभिः।।

(अनात्मगोचराहङ्कारशब्दस्यान्यथानिर्वाहः)

एवञ्च साक्षादहमर्थादात्मनो विलक्षणेऽपि देहे येनाऽऽ-व्यक्तिकपरिणामभेदेनाहमिति भ्रमः, तदभिप्रायोऽहंकारस्य क्षेत्रान्तर्भावो-पदेशो भगवतः, 'महाभूतान्यहङ्कार' इति। बहुमन्तव्यजनाव-धीरणहेतुश्चासौ गर्वापरपर्यायस्तत्रतत्र शास्त्रेषु प्रायशो हेयतयोपदिश्यते।

(आत्मनोऽहमर्थत्व एवाविद्यानिर्वाहसंभवः)

तस्मादहमिति मतिर्बाधकापेता साक्षादात्मगोचरैव; अनात्मनि तु शरीरे भवन्ती अविद्येति युक्तम्। उक्तञ्च– 'श्रूयताञ्चाप्य (तच्छ्रूयताम?) विद्यायाः स्वरूपं कुलनन्दन। अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या' इति महर्षिणा वासिष्ठनन्दनेन। न च ज्ञप्तिमात्रप्रतिभासः कस्य-चिच्छरीरेऽस्ति, येन तन्मात्रात्मवादिनोऽप्यनात्मबुद्धिरुपपद्येत।।

अतः प्रत्यक्षसिद्धत्वादुक्तन्यायागमान्वयात्।
अविद्यायोगतश्चात्मा ज्ञाताहमिति भासते।।१४।।

(संवेदात्मत्वसाधकाजडत्वहेतुभङ्गः)

यदुक्तमजडत्वाद्वित्तिरेवात्मेति–तत्रेदं वाच्यम् किमिदमजडत्वं नामेति। यद्युच्येत – सदपि यन्न प्रकाशते, तज्जडम्। तद्विपरीत-मव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकमजडमिति–तथासति सुखादिभिर्व्यभिचारी हेतुः। न खलु सुखदुःखेच्छादयो विद्यमाना अपि कदाचिदनवभासमाना भवन्ति।। स्वसत्ताप्रयुक्तप्रकाशत्वमपि दीपादिभिरनैकान्तिकम्; ज्ञानव्यतिरिक्तप्रकाशानङ्गीकाराच्चासिद्धता, विरुद्धता च।। यदि मतम् – अव्यभिचरितप्रकाशोऽपि सुखादिरन्यस्मै प्रकाशत इति घट इव जडतां नातिवर्तते; तेनात्मेति – ज्ञानं वा किं स्वस्मै प्रकाशते? अन्यस्यैव हि तदपि जानतोऽहमर्थस्य प्रथते, अहं जानामीति, अहं

सुखीतिवत्। तेन स्वस्मै प्रकाशमानत्वमभिप्रेत्य प्रयुज्यमानोऽजडत्वहेतुरसिद्धस्संविदि। अतस्सत्तयैव स्वमात्मानं प्रति सिद्ध्यन्नजडोऽहमर्थ एवात्मा। तत्संबन्धायत्ता तु ज्ञानस्यापि प्रकाशता। अत एव हि स्वाश्रयचेतनं प्रति प्रकटता, इतरं प्रत्यप्रकटता च ज्ञानस्य, सुखदुःखादेरिव। न चैवमात्मान्तरसंबन्धमर्थान्तरं वाऽपेक्ष्यायमात्माऽऽत्मने प्रकाशते। एतच्चानन्तरमेवोपपादयिष्यते।।

(अभेदसाधकाभिमते सहोपलम्भनियमेऽशेषहेत्वाभासवचनम्)

न च ज्ञानेन सहोपलम्भनियमोऽहमर्थस्यार्थान्तरतां वारयति, ज्ञानस्यापि तथात्वप्रसङ्गात्। तदपि हि तेन नियतेन सहोपलम्भमित्यहमर्थादनर्थान्तरं मिथ्यारूपमेवाऽऽपद्येत। असिद्धश्च संविद्विशेषैस्सहोपलम्भनियमः, प्रत्येकं व्यभिचारदर्शनात्। न च विशेषमात्रं (?) निर्धूतनिखिलविषयविशेषोपश्लेषं वा वित्तिमात्रमस्ति, येन सहोपलम्भनियमस्संवेदितुरभिधीयेत। सामान्यं तु सदपि सौगतैर्न वस्तुतयाऽऽस्थीयते।। समस्तवृत्तिप्रत्यस्तमयेऽपि स्वयञ्ज्योतिरयमात्माऽवतिष्ठत इति च वक्ष्यामः।

स्ववाग्विघातश्च – एकं द्वाविति निर्देशात्। द्वयोर्ह्येकक्रियानुप्रवेशे सहशब्दः; शिष्येण सहाऽऽगच्छत्याचार्य इति यथा।। अपिच नीलतद्धियोरिति द्वे उपादाय, अभेद इत्येकत्वविधिः सवित्रीवन्ध्यात्वविधिरिव। अनेकान्तश्च संविदि प्रतिषिध्यमानैर्जडत्वादिभिः, सर्वज्ञ ज्ञानेन सहोपलम्भनियमभागिभिस्संसारिज्ञानैश्च। तेषामभेदाभ्युपगमे ज्ञानस्य जडत्वमूर्तत्वादि, बुद्धस्य बद्धत्वमित्यापद्येत।

(एकज्ञानमात्रविषयत्वरूपसहोपलम्भनियमदूषणम्)

नियमेनैकज्ञानसिद्धत्वमप्युक्तप्रकारेण प्रत्युक्तम्।। विपक्ष-

व्यतिरेकश्चासिद्धः। भवतु नियमेनैकज्ञानसिद्धत्वं ज्ञानज्ञेयज्ञातॄणाम्, मा च भूदभेदः; को विरोधः?

किमप्रकाशरूपत्वात्प्रकाशमनुरुध्यते।
व्यवहाराय नीलादिराहोस्वित्तदभेदतः॥१५॥

इति सन्दिह्यमानत्वान्नाभेदश्शक्यनिर्णयः।
बोध्यस्थश्चैष नियमो न पुनर्बुद्धिबोद्धृगः॥१६॥

स्पष्टश्च प्रत्यक्षबाधः, सर्वज्ञानेषु वेद्यादिववित्तेरपि वेदितुर्भेदस्यापरोक्षत्वात्। न च प्रतियोगिनः प्रत्यक्षत्वं दृश्यत्वं वा भेदस्याऽऽपरोक्ष्ये त्वपेक्षितव्यम्, सिद्धिमात्रेण तदुपपत्तावप्रयोजकत्वेन तद्विशेषस्यानाक्षेपात् (?)। अनवभासमानेऽपि प्रतियोगिनि भावाः स्वरूपत एव विलक्षणाः प्रत्यक्ष्यन्त इति सर्वलोकस्वसाक्षिकमेतत्॥

(ज्वालादृष्टान्तेनाबाधितत्वशङ्का)

ननु जीवतो भेदप्रत्यक्षस्य शिरसि पदनिधानेन सहोपलम्भ-नियमस्याभेदेन प्रतिबन्धग्रहणमिति कथमिव ततस्तद्बाधसंभवः? तथासति हि ज्वालाभेदानुमानमपि तदेकत्वप्रत्यभिज्ञयाऽपोद्येत॥

(ज्वालादृष्टान्तवैषम्यवचनम्)

अविशेषज्ञो देवानांप्रियः। तत्र हि क्लृप्तकारणदोषानुवृत्तौ सत्यां जायमानोऽपरोक्षावभासः न निरवद्यप्रत्यक्षपूर्वकनुमानं बाधितुमर्हति। तथा हि – अचिरनिर्वापितरोपितेष्वेवर्तिभागवर्तिषु बहुषु दीपेषु तद्भेदादर्शिनः सुसदृशतया स एवायमिति स्मृतिरुपजायत इति दृष्टम्। अतोऽन्यत्राप्यप्रतिबन्धपुष्कलकारणक्रमोपनिपातादवयाविलश्लेषाच्च सुसदृशनिरन्तरप्रवृत्त प्रदीपप्रवाहाऽऽलम्बनैव तथामतिरिति निश्चीयते। तथैक [स्मि] न्नानात्वप्रत्ययः स्वतःप्राप्तेन्द्रियवृत्तिविपर्ययप्रयुक्तः समसमयोपजायमानानेकानवद्यप्रत्यक्षप्रतिक्षिप्तविषयश्च द्विचन्द्रादौ दृष्ट

इति नासौ तत्रैकत्वानुमानमभिभवितुं प्रभवति।। न चैवमिह ज्ञातृज्ञानज्ञेयविवेकसाक्षात्कारी प्रत्यय इति प्रतिरुणद्ध्येवायमिहाभेदानुमानोदयप्रसक्तिम्। नचोपलब्धिसाहित्यनियमादेव तथात्वमत्रानुमेयमिति युक्तम्, विपक्षे बाधकानुपलब्धेः। संविदधीनसिद्धितयापि तथानियमोपपत्तेः। अनैन्द्रियकत्वेन च तदवृत्तिविपर्ययस्याकिञ्चित्करत्वात्। योग्यानुपलम्भपराकृतत्वाच्च बाधकप्रत्ययस्य। अपि च विषयसिद्धिर्हि संवित्। सा च स्वयंप्रकाशेत्यविवादः। तेनावर्जनीयस्तथा नियमः। न च भेदोपि सिद्धिमन्तरेण सिद्ध्येदित्यनुन्मत्तेन युक्तमापादयितुमित्यलमनेनानुभवपराहतमतातिव्याकुलीकरणेन।।

(प्रकाशातिरिक्तासंभवखण्डनम्)

अप्रकाशात्मनश्च नीलादेः प्रकाश इति अनुभवसिद्धत्वान्न समर्थनान्तरं प्रार्थयते।। आत्मा त प्रकाशस्वभाव एव। न च तावता ज्ञानत्वम्, स्वतन्त्रत्वात्। परतन्त्रमागन्तु यावदर्थेन्द्रियसन्निकर्षादिकारणसन्निधानमवतिष्ठमानमर्थावच्छिन्नरूपं ज्ञानमिति प्रागेवावोचाम। आत्मा तु स्वतन्त्रो ज्ञाता अहमिति प्रत्यात्मं प्रथते। यदि पुनरीदृशोऽप्ययमनन्याधीनसिद्धितया ज्ञानमभिलप्यते, अभिलप्यतां कामम्। तथापि ज्ञानवदेवेदं ज्ञानम्, न ज्ञप्तिमात्रतया (त्रं तथा)।

(ज्ञानातिरिक्तात्मनि श्रुतिप्रमाणोपन्यासः)

अत एव हिच्छन्दोगाः, 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति, स आत्मा' इत्याद्यामनन्ति। तथा, 'कतम आत्मेति प्रश्नपूर्वकमिदमेव लक्षणमानन्ति वाजसनेयिनः, 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष' इति। अत्र हि, 'योऽयं सर्वलोकानुभवसिद्धो विविध- विषयवेदनप्रचुरः प्राणेषु प्रेरकतया स्थितो हृदयायतने अन्तर्ज्योतिरहमिति प्रत्यक्त्वेन

प्रकाशते, स पुरुष' इति यथोदितमेवात्मस्वरूपमुपदिश्यते। 'एष हि द्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष' इत्याथर्वणाः। तथा, 'विज्ञातारमरे केन विजानीया' दिति, 'न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम्', 'स उत्तमः पुरुषः........ नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्', 'एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाष्षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति', 'तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयाद-न्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः' इत्याद्याः।।

सत्यं ज्ञानमित्यत्रापि ब्रह्मलक्षणनिर्देशे ज्ञानशब्दो न ज्ञानमात्र-वचनः, अपितु तद्वद्वचनः। तद्वचनत्वे 'लिति' (पा. ६-१-१९३) इति आद्युदात्तत्वप्रसक्तेः। अन्तोदात्तश्चायं ज्ञानशब्दः। मत्वर्थीया-च्प्रत्ययान्तत्वे तथात्वं घटते, नान्यथेत्येतत् परमात्मनिरूपणे अतिनिपुणमुपपादयिष्यामः।। ऐतरेयोपनिषदपि 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इत्युक्त्वा, स एतेन प्राज्ञेनात्मनेति प्रकृष्टज्ञानवन्तमेवेश्वरं दर्शयति।

तत्सिद्धं ज्ञातैवायमात्मेति।।

(अथानन्यसाधनत्वप्रकरणम्)

किं पुनरस्मिन् देहादिव्यतिरेकिणि चेतने प्रत्यगात्मनि प्रमाणम्?

अनुमानमिति नयविचक्षणोऽक्षपादः – यदाह – 'इच्छाद्वेष-प्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति' (१.१.१०) इति।

(अक्षपादमताऽऽक्षेपः)

किममीषामात्मना अविनाभावो दृष्टः, धूमध्वजविशेषेणेव धूमविशेषस्य? हन्तैवं तत एव तत्प्रमितेः किमनुमानेन?

(तार्किकेणाऽऽशयाविष्करणम्)

माभूद्विशेषतो दर्शनम्, सामान्यतस्तु भविष्यति। तथाहि–

इच्छादयः कार्यत्ववानित्यत्वगुणत्वादिभिः शब्दादय इवाश्रिततयाऽनुमीयन्ते। यश्चैषामाश्रयः स आत्मा। गुणत्वञ्च परिशेषात्– न सामान्यविशेषसमवायाभावाः, अनित्यत्वात्; न द्रव्यं कर्म वा, व्यापकद्रव्यसमवायादिति। विशेषगुणत्वं चानित्यत्वे सत्यस्मदाद्येकेन्द्रियग्राह्यत्वनियमाद्रूपादिवत्।।

(सामान्यतो दृष्टानुमानाद्विशेषसिद्धिप्रकारः)

एवमाश्रयमात्रमुपस्थापयन्तोऽन्वयव्यतिरेकिणो हेतवः द्रव्यान्तरगुणत्वं प्रत्याचक्षाणैः केवलव्यतिरेकिसाधनैरात्मगोचरतया नियम्यन्ते। तथाहि भवति– इच्छादयो न महाभूतगुणाः स्वात्मन एव प्रत्यक्षत्वादबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वाद्वा। ये भूतगुणास्ते स्वात्मपरात्मप्रत्यक्षाः बाह्यकरणप्रत्यक्षाश्च; यथा रूपादयः। न तथेच्छादय इति न तद्गुणाः। दिक्कालमनांसि पुनः न विशेषगुणवन्ति; नापि तद्गुणानां प्रत्यक्षत्वमिति न तेषामपि गुणाः। अकारणगुणपूर्वत्वात् अयावच्छरीरभावित्वादित्यादयः शरीरविशेषगुणत्वप्रतिषेधहेतवः प्राचीनाश्चात्रानुक्रष्टव्याः। तेनेच्छादयो न शरीर [रादि] गुणास्तद्गुणभावापवादकप्रमाणवत्त्वे सति गुणत्वात्। ये यथोक्तसाध्या न भवन्ति, ते यथोक्तसाधना अपि न भवन्ति, यथा रूपादयः। यथोक्तसाधनाः पुनारेच्छादय इति यथोक्तसाध्या एवेति। विमतिपदास्पदेभ्यशरीरादिभ्योऽर्थान्तरगुणा इच्छादय इति वा प्रतिज्ञा। यथोक्त एव हेतुः, उदाहरणञ्च प्रयोक्तव्यम्। सामान्येन वान्वयः प्रदर्शनीयः – यो यद्गुणभावापवादकप्रमाणवत्त्वे सति गुणः, स ततोऽर्थान्तरस्य गुणः यथा पृथिव्यादिभ्यः शब्द इति आकाशसिद्धिवदात्मसिद्धिरिति–

(तार्किकाशयखण्डनम्)

इदमपि न समीचीनमित्येके। तथाहि – अन्वयव्यतिरेकि–

हेतुभिर्देहादिसाधारणमाश्रयमात्रमवगमितम्। न च तावताऽऽत्मसिद्धिः।

(केवलव्यतिरेकिणो हेत्वाभासत्वम्)

केवलव्यतिरेकी तु साधनदशामेव नासादयति, सपक्षान्वयविरहात्, असाधारणवत्। नचैवं केवलान्वयिनो विपक्षव्यतिरेकदर्शनविकलतया साधारणवदसाधनत्वम्, देशकालादिशङ्कितोपाधिविगमेप्यन्वयदर्शनेन साध्यान्वितस्वभावतया परिनिश्चितत्वात्। न च साधनभावे साध्याभावदर्शनमात्रेण साध्यान्वितस्वभावत्वं शक्यं निश्चेतुम्। अभावस्यानन्तदेशव्यापितयाऽनवयवेन ग्रहणस्यैव दुष्करत्वात्। कलयाऽप्यन्यत्र वृत्तौ संबन्धेनियमासंभवात्। सन्देहग्रस्तत्वाच्च-किं साधनाभावप्रयुक्तस्साध्याभावः, किं वा निमित्तान्तरप्रयुक्त इति।। पृथिव्यादिभ्योऽर्थान्तरगुणत्वप्रतिज्ञापि द्रव्यान्तराप्रसिद्धेरप्रसिद्धविशेषणा।।

(साङ्ख्योक्तजीवानुमानसरणिदूषणम्)

एतेन साङ्ख्योदीरितसाधनभेदा अप्यपोदिता वेदितव्यास्संघातपरार्थत्वादयः। तथा च तानेव तावदादितो व्याकुर्महे—

(सांख्याशयाऽऽविष्कारः)

संघातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्।
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च॥

अयमर्थः – देहेन्द्रियादयः परार्थाः संघातत्वाच्छयनासनशरणादिवत्। प्रत्यक्षञ्च शरीरस्य संघातत्वम्, भूतानाञ्च। अव्यक्तमहदहंकारेन्द्रियाणाञ्च सुखदुःखमोहात्मतया तथात्वमनुमेयं तद्वदेव।।न चेन्द्रियाणामाहंकारिकत्वस्याभ्युपेतस्य, साध्यत्वाभिमतपारार्थ्यधर्मस्य चासंहतपरार्थत्वस्यान्यथात्वापादनादुभयविशेषविरुद्धत्वं हेतोः; अहंकारान्वयव्यतिरेकानुविधानेन, 'देवा वैकारिकाः स्मृता'

इत्याद्यागमबलेन, प्रकाशलाघवगुणान्वयेन च वैकारिकाभिधान-सात्त्विकाहंकारभेदयोनित्वस्येन्द्रियाणां प्रमाणसिद्धस्यापवादानुपपत्तेः। आत्मनस्तु संघातत्वे तस्यापि संघातान्तरार्थतयाऽनवस्थापत्त्या निष्प्रमाणकानेककल्पनाप्रसङ्गात्, अप्रयोजकत्वाच्च संघातत्वस्य शेषित्वे, दृष्टान्तदृष्टाशेष धर्मोपस्थापनेऽनुमानप्रामाण्यस्यैवासंभवापत्तेस्तद-संघातत्वस्य चाप्रचाल्यत्वात्। न च प्रमाणान्तरबलेनाऽहंकारिक-त्वसंघातान्तरार्थत्वयोर्बाधेऽबाधितेन संघातपरार्थत्वेनापिन भवितव्यम्। एवं च संहतत्वव्यापकावरुद्धत्रैण्यादिरहितोऽसंहत आत्मा सिद्धः।

तथा देहादयस्सुखदुःखमोहात्मकतया परेणाधिष्ठीयन्ते, यन्त्रादिभिरिव रथादयः। अपिचानुकूलप्रतिकूलवेदनीये सुखदुःखे भृत्यभ्रातृव्यवदनुकूलनीयप्रतिकूलनीयवती। दृश्यत्वाद्देहादयो घटादय इव विलक्षणद्रष्टृका इति। अधिष्ठातुरनुकूलप्रतिकूलवेदकस्य द्रष्टुस्त्रै-गुण्यादिविपर्ययः पूर्ववदेव निर्णेतव्यः। तथा देहादेरव्यक्तान्तस्य कृत्स्नस्य त्रिगुणात्मकतयाऽत्यन्तदुःखोपशमनलक्षणमोक्षदशानुपपत्तेस्त-दर्थञ्च शास्त्राणां महाधियाञ्च प्रवृत्तेरस्ति देहादिव्यतिरिक्तोऽसंहतस्त्रै-गुण्याद्यसंस्पृष्टः पुरुष इति।

(साङ्ख्यानुमानदूषणम्)

अत्रापि संघातपारार्थ्यादिभिर्यद्यपि परः कोप्यधिष्ठाता द्रष्टा सिद्धः, तथापि न तस्यासंहतत्वात्त्रिगुणत्वादिरभिमतविशेष-श्शक्यनिश्चयः। तथाहि— संघातस्य संघातान्तरार्थत्वनियमदर्शनबलादा-पतन्ती परापरा संघातकल्पना न दोषाय, कार्यतयेवानादि-कारणपरम्परापरिकल्पना। न चप्रयोजकत्वमपि, असंघातस्या-संगस्याशेषविक्रियाशून्यस्यानाधेयातिशयकूटस्थचितिमात्रवपुषः पुरुषस्य संघातं प्रति परत्वानुपपत्तेः। तद्धि तस्य शेषि भवति, तच्च तदर्थम्; यद्येनोपक्रियते क्रियते वा, यच्चोपकरोति करोति वा। न च तथा

सांख्यपुरुष इति कथं तस्य संघातं प्रति परत्वम्? कथंतराञ्च संघातस्य तादर्थ्यम्? अनुपकार्योप्युपकार्यतयाऽऽत्मानं मन्यत इति चेत् – कामं मन्यताम्; किमायातमुपकार्यत्वस्य? न खलु बालास्तल-मलिनतादिमत्तया गगनमभिमन्यन्त इति तस्य तथात्वं भवति।

(शेषित्वारोपस्याप्ययोगः)

अपिच तथाविधभ्रमोऽपि कस्य कथमुदयत इति विवेचनीयम्। न तावच्चितिशक्तेः, सर्वविक्रियाशून्यतयाऽतिविशुद्धायाम-शुभशनिदानभूतभ्रमपरिणामासंभवात्। अन्तःकरणन्तु बुद्ध्यपरपरिभाषा-भिधानमचेतनतया तनुरिव न भ्राम्यति।। अचिदपि स्वच्छतया चितिच्छायामापन्नं चेतनायत इति चेत् – न, नीरूपायाश्चितेर्बुद्धेश्चच्छा (चिच्छा) यातद्ग्रहणानुपपत्तेः।। छायेवच्छायेति चेत्–कः खल्विवार्थः? चितिसरूपत्वमिति चेत् – हन्तैवमशेषविकाररहितचितिसरूपता-पत्तावन्तःकरणमपि प्रत्यस्तमितसमस्तवृत्तिकमापद्यत इति दुरुपपादतरोऽयं भ्रमसुखदुःखादिविकारयोगः प्रत्यात्मसिद्धः।। चेतनत्वेन सरूपत्वमिति चेन्न – चितिरेव हि ते पुरुषः, न चेतयिता। यथाह – तत्र भवान् पतञ्जलिः, यदा चितिरेव पुरुषः किमत्र केन व्यपदिश्यत इति।। अजडायमानत्वमिवार्थ इति चेत् – अजडत्वमपि न ज्ञातृत्वातिरिक्तं किञ्चिदित्युक्तमेव। तेनैव तद्विवरणमिति च न किंचिदेतत्।। अपिच चितिसंनिधानाधीनां बुद्धिसिद्धिमभिदधानः कथमिव तदजडिमानं प्रतिजानीयात्? न च चितिस्वान्तयोर्बिम्ब-प्रतिबिम्बाधाराभिमतयोरन्यतरस्मिन्नप्यविद्यमानस्य विषयविशेषो-परक्तज्ञातृत्वलक्षणधर्मभेदस्य प्रतिबिम्बे संभवः। प्रत्युक्तश्चायं प्रतिबिम्बवादः प्रच्छन्नबाह्यमतप्रत्यादेशे।

(वृत्त्यारोपसंभवशङ्कापरिहारः)

यदुच्यते–निर्विकारायापि पुंसे तत्संनिधिमहिमसमुत्थापित

प्रमाणविपर्ययादिविचित्रवृत्तिभेदं-स्वान्तमेव स्ववृत्तिं विषय-विशेषांश्चोपदर्शयति, सामन्तचकमिव पराक्रमीयः प्रतिबल-विलोलनादिवृत्तीस्स्वामिने। ततस्साक्षी भोक्ताचापदिश्यते, राजेति (व?) विक्रमी विजयी चेति-तदनुपपन्नम्-द्रष्ट्रे हि दर्शनीयं दृश्यते (दर्श्यते?)। न च दृशिमात्रात्मवादिनां सांख्यानां तदुपजीविनाञ्च प्रच्छन्नानां द्रष्ट्रत्वं वास्तवमस्ति। न च काल्पनिकेन शेषित्वसंभवः। कल्पनापि न संभवतीत्युक्तमेव। राजा तु सामान्यतो विशेषतो वा तेषु कर्मस्वमात्यान्नियुञ्जानस्तत्फलमैश्वर्यादि चाश्नुवानः स्वस्वामि-भावहेतुक्रयप्रतिग्रहजननादिव्यापारयोगी न निष्क्रियस्यानाधेयातिशयस्य पुंसो निदर्शनमिति यत्किञ्चिदेतत्।। स्थूलोऽहं, गच्छाम्यहमित्यादि-प्रत्यक्षमृदितविषयतया प्रसिद्धैवातीतकालता व्यतिरेकानुमानभेदाना-मित्यानुमानिकीमप्यात्मसिद्धिमश्रद्दधानाः श्रौतीमेव तां श्रोत्रिया-स्संगिरन्ते।

(आत्मनि श्रुति श्रुतार्थापत्त्योः प्रदर्शनम्)

श्रुतयो हि साक्षादेवात्मनश्शरीरादिव्यतिरेकमादर्शयन्ति- 'स एष नेति नेति', 'अकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्', 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्ये', 'न जायते म्रियते वा कदाचित्', 'जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते', 'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति। अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इत्याद्याः। कालान्तरभाविस्वर्गादिसाधनविधयश्चाऽऽक्षिपन्ति-देहादिव्यतिरिक्तं नित्यं चेतनमिति श्रुतितदनुपपत्तिप्रमाणकोऽयं प्रत्यगात्मेति।।

(मीमांसकेनाऽऽत्मनः प्रत्यक्षत्वोपक्षेपः)

ननुहिताहितप्राप्तिपरिहारमात्रपरस्याम्नायस्य शिरसि किमिति महानयं भारः प्रक्षिप्यते। अनुमानागमाद्यशेषप्रमाणमूलभूतेन प्रत्यक्षेणैव ह्येनं प्रतिपद्यामहे। 'ममेदं शरीरं', 'इदमहं जानामी' ति घटादिदृश्येभ्य

इवायं द्रष्टा देहादपि पृथग्भूतः प्रत्यक्षं परिस्फुरति।

(तत्खण्डनम्)

मैवं वोचः। इन्द्रियार्थसन्निकर्षजं हि विज्ञानं प्रत्यक्षम्। नचेन्द्रियाणि रूपादिव्यतिरेकिणि निरतिशयसूक्ष्मे प्रतीचि, परागर्थ इव, सन्निकर्षेण ज्ञानं जनयितुर्महन्ति। यथाऽऽम्नायते 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः' इति।

अचित्त्वप्रतिबद्धश्चसर्वोऽपीन्द्रियगोचरः।
तेन नैन्द्रियकं ज्ञानमात्मानं स्प्रष्टुमर्हति॥१७॥

(भाट्टसम्ममतमानसप्रत्यक्षविषयत्वशङ्का)

स्यान्मतम् – भौतिकत्वाद्बहिरिन्द्रियाणि मा नामात्मनि प्रवर्तिषत। मनस्तु प्रवर्तिष्यते अभौतिकत्वादिति – तन्न, तस्यापीन्द्रियत्वे भौतिकत्वस्यापरिहार्यत्वात्। यथाऽऽम्नायते, 'अन्नमयं हि सोम्य मन' इति। प्रपञ्चितञ्चैतन्नि (ञ्चैतदेतन्नि?) रूपणे॥

अथोच्येत – अस्ति तावदहमित्यपरोक्षावभासः प्रत्ययः। नचैन्द्रियकत्वमन्तरेणासौ संभवति। क्लृप्तञ्च बहिरिन्द्रियागोचरेऽपि सुखादौ स्वान्तस्वातन्त्र्यमिति तन्निमित्त एवायमहंप्रत्ययो युक्तः। प्रयोगश्च भवति – आत्मा मानसप्रत्यक्षग्राह्यः बहिरिन्द्रियायोग्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वासुखादिवदिति–

(मानसप्रत्यक्षसाधकस्याभासीकरणम्)

तन्न – संवेदनेन व्यभिचारात्, न च तदप्रत्यक्षम्, जानामीत्यन्योपाधिकतया प्रतिभानात्। अप्रत्यक्षत्वे च संवेदनस्यासिद्धिरेव स्यादित्युक्तमेव॥

(ज्ञानस्य मानसप्रत्यक्षाविषयत्वसमर्थनम्)

न च तदपि मानसप्रत्यक्षतया सपक्षे निक्षेपमर्हति,

विमर्दासहत्वात्। यदा खलु कुतश्चिदात्ममनस्संयोगाद्विषयसंवित् उदयमासादयति, तदैव किं तत एव तद्गोचरमपि वेदनं जन्यते, उतान्यदाऽन्येनेति वाच्यम्। न च युगपदुभयजननं संभाव्यते। तथा हि सति परापरतत्तद्गोचरनिरवधिकधीनिकुरुम्बजन्म तत्कालमेवाऽऽपद्येत। न च तदस्ति। युगपदुत्पत्तौ विषयविषयित्वनियमश्च निर्निबन्धनः।। असमसमयजन्मना ज्ञानेन वेद्यत्वे न प्रत्यक्षत्वम्, क्षणिकत्वेनाग्रिमज्ञान-स्याऽऽग्राहकज्ञानोदयमवस्थानाभावात्। भावे च सर्वज्ञानानां सर्वदाऽवस्थानप्रसंगात्। कार्यविरोधित्वे चानन्तरमेव संस्कारोदयान्न कालान्तरे स्थितिरिति संविदो न मानसप्रत्यक्षवेद्यत्वम्।

(संवेदने व्यभिचारनिगमनम्, दोषान्तरवर्णनञ्च)

न चाप्रत्यक्षा संविदिति स्फुटो व्यभिचारः।। ऐन्द्रियकत्वस्या-नात्मत्वप्रतिबद्धत्वाद्विरुद्धता च।। साध्यविकलश्च दृष्टान्तः, सुखदुःखयोः प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमात्।

(सुखदुःखादिस्वरूपशोधनम्)

अनभ्युपगमश्चेन्द्रियपौष्कल्यनाशयोरेव सुखदुःखत्वात्। न हि तस्मिन्नप्रत्यक्षे तत्पौष्कल्यं वैकल्यं वा प्रत्यक्षं भवति। इन्द्रिय-स्वरूप इवाभ्यासपाटवात्तयोरपरोक्षत्वाभिमानः, मनोऽवस्थाभेदेष्विव चानुमेयमनोवादिनाम्। यस्तु सुगतमतावलम्बी विज्ञानाभिन्नहेतुजतया तयोरपि तदन्तर्भावमभिमन्यते; कणभक्षपक्षाश्रयणेन वा तयोरात्मविशेष-गुणत्वम् – ताभ्यां सुखदुःखाधिकरणं व्याचक्षीत; स्वतस्सुखीत्येतद्विमर्शं वाऽत्रत्यम्। रागद्वेषादयस्तु चैतन्यस्यैवावस्थाविशेषास्तद्वदेव प्रत्यक्षी भवन्तीति न तन्निदर्शनेनानुमानोदयः। सुखप्रयुक्तविषयीकारचैतन्यं रागः; तद्विरोधप्रयुक्तविषयीकारं तदेवद्वेषः; भूतदुःखज्ञानेन तच्चलनं (चेतश्चलनं?) शोकः; आगामितज्ज्ञानेन चेतश्चलनं भयमित्यादि लक्षणग्रन्थादेवावगन्तव्यमित्यलं प्रविस्तरेण।।

एकस्य चात्मनो निरंशस्य न स्वापेक्षया ग्राह्यग्राहकभावः, विरोधादित्यप्युक्तमेव।अंशभेदाश्रयणे तत्सिद्धये चां शान्तरमाश्रयितव्यम्, तथा तत्र तत्रेत्यनवस्था; संघातत्वञ्चात्मनः॥

(पुनर्भाट्टशङ्का)

ननु च ग्राहकावभासश्श्रुत्या(?) स्वसिद्धान्तश्रद्धाविप्रलब्धबुद्धिभिरभिहितः, इन्द्रियादिप्रत्यासन्नतत्तत्पदार्थमात्रस्फुरणात्। तादृशोपि क्वचिदस्तु नाम प्रत्ययः। सत्वागन्तुकात्मप्रतियोगिकप्राकट्यप्रकाशादिपदाभिधेयार्थधर्मानुमितज्ञानविशिष्टमानसप्रत्यक्षसिद्धात्मनिबन्धनः।

(तत्र प्राभाकरसमाधिः)

उच्यते। अहो खलु स्वानुभव एंव विभ्रमः परीक्षकाणाम्, यत् विषयानुभवसमये पूर्वावस्थातो न कञ्चिद्विशेषमयमात्मनोऽवबुध्यत इति। उक्तंह्येतत्–ईदृश एवायमर्थो ज्ञायते नवेति न विद्मः, मम वा प्रतिभासते परस्य वेत्यपि न विद्मः इति न जातुचिदेवं प्रतीतिरस्ति; ज्ञानज्ञात्रोरनवभासे तादृश्यपि प्रतीतिरापद्येत–इति। सोयं परसंचेतितात्स्वसंचेतितस्यातिशयस्सर्वत्र परिस्फुरन्नसति ग्राहकावभासे नोपपद्येत। अनुमितज्ञानाऽऽलम्बनत्वे च अज्ञासिषमित्येव प्रतिभासस्यात्; न 'जानामी' ति; ज्ञानजन्यार्थातिशयदर्शनतद्व्याप्त्यनुसन्धानानुमानोदयसमयेऽनुमित्सितज्ञानस्यातिवृत्तत्वात्। ज्ञानानुमानासम्भवः पूर्वमेवोक्तः। मानसप्रत्यक्षत्वञ्चात्मग्राह्यधीनिरस्तम्(?)। तथा सति हि स्वपरवेद्ययोरनतिशयस्सयात्॥

(पुनर्भाट्टोन्मेषः)

ननु कथमिव ग्राहकानवभासे स्वपरवेद्ययोरनतिशयप्रसङ्गः? न हि ग्राहकसिद्धिनिबन्धनः स्वपरवेद्यविशेषः; स्वसमवेतविषयबोधजन्मना परसमवेतबोधजन्मना च तद्विशेषोपपत्तेः। स्वपरसंबन्धि-

बोधविशेषोदयव्यवस्थाऽपि स्वीयपरकीयेन्द्रियार्थसन्निकर्षादि-ज्ञानहेतुसामग्रीभेदनिबन्धना। न चात्मसिद्धिरपि तत्सामग्र्यनुप्रवेश-मर्हति, इन्द्रियादेरिवानवभासमानस्यैव हेतुत्वसंभवात्। न च विषयबोध एवात्मबोध इति सांप्रतम्। नह्यर्थान्तरसिद्धिरर्थान्तरस्य सिद्धिर्भवति, अतिप्रसङ्गात्। अपिच यदधीना भावानां रूपभेदव्यवस्था, तदपि हि संवेदनं तदानीं निलीनरूपमेवेन्द्रियादिवत्। कुतस्तु पुनस्तदाश्रयस्यात्मनः प्रतिभासप्रसक्तिः? यदाहुः – इदमहं जानामीति त्रितयावभास-स्सार्वत्रिकः– इति, तदप्यनुभवानारूढमेवानन्तरमेव प्रतिक्षिप्तमिति।।

(भाट्टदूषणेन प्राभाकरस्य स्वमतपरिष्करणम्)

अस्तु तर्हि ग्राहकतयैव सर्वार्थग्रहणसमयेष्वात्मसिद्धिः। अभ्युपगन्तव्या हि संविदस्स्वतस्सिद्धिः, सर्वप्रकारसाधनान्तर-निराकरणात्, सत्याश्च तस्याः कदाचिदनवभासादर्शनाच्च। यथा च संविदः प्रकाशाव्यभिचारः, तथा प्रपञ्चितं प्रथमा(प्रमाऽ)धिकरण इति नात्रोपक्षिप्य प्रतिक्षेप्तव्यम्। सतोऽपि प्रमेयजातस्य स्वापादि-समयेऽनुपलब्धेरभ्युपगतं तावत्संविदस्तत्साधकत्वम्। अतः क्लृप्ता-र्थान्तरसाधनभावया तयैवात्मनोपि सिद्धिरभ्युपगन्तुं न्याय्या;

(स्वापमोक्षयोरहम्मानाभावोपपादनं प्राभाकरीयम्)

यत्तु विषयवित्त्युपरमेऽपि स्वापसमये अयमात्मा प्रकाशत इति, तत् उपपत्तिभिरुपप (पा?) द्यमानमपि यथाप्रतीति व्यवहरतान्न चित्तमनुरञ्जयति।।

अपवृक्तस्य तु ज्ञानं हेत्वभावान्न संभवि।
नित्यत्वे नित्यमुक्तिस्स्यादर्थवादास्तथोक्तयः॥१८॥

निर्धूतनिखिलकरणकलेवरज्ञानकर्मवासनानुबन्धस्यापवृक्तस्य न खलु स्वपरसंवेदनोदयनिबन्धनं किंचित्संभाव्यते। न च मनसो नि

त्येन्द्रियत्वेन तत्संयोगादेव तदा ज्ञानं जन्यत इति युक्तम्, स्वरूपतो गगनवन्नित्यस्यापि सतस्तस्य इन्द्रियभावेन ज्ञानोत्पादकत्वस्य धर्माधर्माविरोधनिबन्धनत्वात्। धर्माधर्मविरुद्धं सन्मनो ज्ञानस्य साधनम्।

सति नित्येन्द्रियत्वेऽपि श्रोत्रवत् करणत्वतः॥१९॥

न च योगजधर्मानुगृहीततत्संयोगस्य साधनत्वम्, 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि', 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः' इत्यादि-शुक्लेतरसकलकर्मप्रक्षयश्रुतिविरोधात्। धर्मफलत्वे चापवर्गस्य पुनरावृत्तिप्रसङ्गः। 'नास्त्यकृतः कृतेन', 'तद्यथेह कर्मजि(चि)तोलोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते' इत्यादि श्रवणाच्च। न चात्म(?)सत्तयैव तदानीं तज्ज्ञाननिमित्तमिति वाच्यम्, क्लृप्तत्यागाक्लृप्तकल्पनप्रसक्तेः। तन्मात्रनिमित्तत्वे च सर्वदा आत्मस्वरूपवत् तदपि विद्यत इति संसारानवतारप्रसंगात्, बन्धमोक्षावस्थयोरविशेषापत्तेश्च। न च देहेन्द्रियादिप्रतिबद्धतयेदानीं तदभाव इति वाच्यम्। तत्खलु प्रतिबन्धकं, यत्सति पुष्कलकारणे कार्योदयं निरुणद्धि। नचाद्याप्यात्मनस्तत्पुष्कलकारणत्वं सिद्धम्, शरीरेन्द्रियवतामेव ज्ञानदर्शनात्। क्लृप्तज्ञानकारणभावस्य तस्यैव तद्बन्धकत्ववचनमुन्मत्तवचः। अतो नास्त्यपवर्गदशायां ज्ञानम्। तात्कालिकज्ञानसुखादिवादास्त्वात्मज्ञानविधिशेषतया गुणवादेन नेतव्याः। अतो विषयवित्तिसमय एवात्मसिद्धिनियमाद्यथोक्तनीत्या अर्थवित्तिषु वेदितृतयैवात्मसिद्धिरिति॥

(प्राभाकरखण्डनमात्मस्वयम्प्रकाशत्वकथनाय)

इदमप्यात्मतत्त्वापरिज्ञानोल्लसितपरिमितमति विकल्पजल्पित-मिति न रोचयन्ते त्रय्यन्तविदः। विषयवित्तिर्हि विषयवित्तिरेव। न

हि तया आत्मवित्ति (त्तिः) स्वरूपं वा (आत्मा वित्तिस्वरूपं वा?) सेध्दुमर्हति, अतद्विषयत्वात्। यो हि यत्संविद्विषयो न भवति, नासौ तया सिद्ध्यति, रूपसंविदेव रसः। अविषयौ च विषयवित्तेर्बुद्धि-बोद्धाराविति तावपि न तया सिद्ध्यतः।। ननु वेद्यस्वभावोऽयं यत् स्वविषयसंविदा सिद्ध्यतीति। वित्तिस्तु वित्तिरेव, वेदिता च वेदितैवेति कुतस्तयोर्वेद्यस्वभावानुप्रवेशः? उक्तं हि तयोर्मानसप्रत्यक्षागोचर-त्वमनुमेयत्वासंभवश्च। कुतस्तर्हि वित्तिसिद्धिः? स्वत एव। स्वयंप्रकाशा हि संवित्।

(वित्तिस्वतस्सिद्धाक्षेपः)

मैवम् – सापि हि विषयवदेवान्यस्यैव प्रकाशमानतया न स्वतस्सिध्यति। स्वतस्सिध्यन्ती च सा किमिति कंचिदेव प्रति चकास्ति, न सर्वान् प्रति? तत्समवायादिति चेत्–यत्समवायिनी हि या संवित् तस्यैव सा चकास्ति, नेतरस्य, तदसमवायादिति–यद्येवम्, आश्रितस्तर्हि आत्मसम्बन्धनिबन्धन एव संविदः प्रकाशः, तद्भावाभावानुविधानात्। यद्युच्येत – प्रकाशस्वभावाया एव सत्याः प्रतियोगिविशेषावच्छेदायैव तदपेक्षा, न स्वरूपसिद्धय-इति; कुतः खल्वयं निश्चयः? यदि हि प्रतियोगिनिरपेक्षैव कदाचिदात्मस्वरूपमिव संवित्प्रकाशेत, तत एवमध्यवस्येमापि। न च तथाऽस्ति। आश्रय-प्रतियोगिसापेक्षैव संयोगपुत्रत्वादेरिव तस्यास्स्वरूपसत्तेति न पृथक्सिद्ध्युत्प्रेक्षावकाशः।। सत्यास्संविदः प्रकाशव्यभिचारा-भावात्स्वरूपप्रयुक्तः प्रकाश इति चेत् – सत्याः किं तस्याः आत्मसम्बन्धव्यभिचारोऽस्ति? अपि चैव सुखदुःखादयोऽपि त्वन्मते स्वतसिद्धास्स्युः। न हि तेऽपि सन्तो न प्रकाशन्ते।

अथार्थान्तरसाधकतया सर्ववादिसंमतायास्संविद एव परं (वरं?) स्वयंप्रकाशत्वमाश्रितम्; तयैव तथाभूतया तदितरबाह्याभ्यन्त-

रसकलपदार्थसिध्द्युपपत्तेः किमनेकस्वयंप्रकाशभावाभ्युपगमेनेति भावः – तथा सति–

सर्वस्यार्थस्य तद्वित्तेस्साक्षी सर्वत्र संमतः।
आत्मैवास्तु स्वतस्सिद्धः किमनेकैस्तथाविधैः॥२०॥

(वित्तिस्वतस्सिद्धावप्यात्मनस्तदनपेक्षप्रकाशत्वम्)

किञ्च–यो यस्य साक्षी तेनैव तस्य सिद्धिर्न लौकिकी।
अर्थस्येवार्थवित्तेरप्यात्मा साक्षी हि लक्ष्यते॥२१॥

सन्तु नामार्थवित्तयस्स्वतस्सिद्धाः; तथापि न ताभिरयमात्मा प्रत्यक्षीभवति, तत्साक्षित्वात्। यत्साक्षी खल्वयं पुरुषः, न तेनासौ प्रत्यक्षः, घटसाक्षात्कारीव घटेन। अर्थसंविदाञ्च साक्षात्कारी चेतन इति सोऽपि न ताभिरपरोक्षीभवति॥

(आत्मस्वयम्प्रकाशत्वम्)

सजातीयस्वसाध्यार्थनिरपेक्षात्मसिद्धयः।
सर्वे पदार्थस्तेनात्मा निरपेक्षस्वसिद्धिकः॥२२॥

न हि कश्चित्पदार्थः स्वप्रकाशायासाधारणसजातीयार्थन्तरापेक्षो दृष्टः। न खलु घटः स्वसिद्धये घटान्तरमपेक्षते; अपेक्षते तु विजातीयमालोकादि। एवमालोकोपि प्रकाशमानो नालोकान्तरमपेक्षते; नापि स्वापेक्षप्रकाशं घटादिकमपेक्षते; अपेक्षते तु विजातीयमिन्द्रियम्। एवमिन्द्रियमपि नेन्द्रियान्तरं स्वापेक्षप्रकाशमालोकादि घटं वाऽपेक्षते; अपेक्षते तु विजातीयं संवेदनम्। एवं संवेदनमपि संविदन्तरं स्वाधीनसिद्धिकमिन्द्रियादिकं वा नापेक्षते स्वसिद्धौ; अपेक्षते तु विजातीयं स्वाश्रयभूतं स्वतन्त्रमात्मानम्। एवमात्माप्यात्मान्तरं, स्वाधीनसिद्धिं संविदिन्द्रियादिकमपि स्वापरोक्षे इत्यनन्यापेक्षा ह्यात्मस्वरूपसिद्धिः।

(आत्मनि नित्यचैतन्यस्थापनम्)

तदेवं चित्स्वभावस्य पुंसस्स्वाभाविकी चितिः।
नानापदार्थसंसर्गात्तत्तद्वित्तित्वमश्नुते॥२३॥

यथैव खलु सूर्यालोकस्तेनतेनार्थभेदेन संसर्गात्तत्तत्प्रकाशो भवति, घटप्रकाशः, पटप्रकाश इति, एवमात्मनः प्रकार(स्वभाव) भूतं चैतन्यमर्थविशेषसंसर्गात् घटसंवित् पटसंविदित्यादिप्रख्योपाख्ये प्रतिपद्यते। ते च चैतन्यस्य दशाविशेषाश्चेतयितुरात्मनो धर्मविशेषत्वादेव तस्यापरोक्षा भवन्ति, कादाचित्कबोधवादिनामिव बोधस्य विषयभेदावच्छेदादयः।

(अनित्यं चैतन्यमिति पूर्वपक्षः = तत्र नित्यत्वेऽनुपपत्तिः)

ननु आत्मनश्चैतन्यमागन्तुकमिति न्यायवैशेषिकविदः, तन्मतोपजीविनश्चाभिनवमीमांसकाः; अर्थेन्द्रियसन्निकर्षाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानात्; गच्छामि, अगच्छमित्यादिवत् जानामि, अज्ञासिषमित्यादिकालावच्छेदप्रतीतेः। स्वापतुरीयादिदशासु च बोधाधारत्वे सुप्तबुद्धबद्धमुक्तादिव्यवस्थाऽभावप्रसंगाच्च। नित्यस्य च ज्ञानस्यात्मसमवायिनः प्रतिकर्मव्यवस्थाऽपि दुरुपपादैव। तदा हि प्रकाशनशीलतया तस्याः, एकस्यां संविदि सर्वमेव प्रकाशेत; न वा किंचित्, अविशेषात्। अन्यदा तु यदर्थसन्निकर्षजुषेन्द्रियलिङ्गादिना या धीर्जन्यते, तदीयैव सेति व्यवस्था युक्तिमती।

(सिद्धान्त्याशयखण्डनम्)

स्यान्मतम् – इन्द्रियादिप्रणाडिकया चैतन्यमेव तेनतेनार्थेनानुरज्यमानं तत्प्रकाशतया तदीयत्वेन व्यवतिष्ठते, अनुरागस्य चागन्तुकतया इन्द्रियाद्यनुविधानं कालावच्छेदस्स्वापादिव्यवस्था चोपपद्यत इति; तदसत् – अर्थान्तरसन्निकर्षेऽर्थान्तरस्यानुरागसंभवात्॥ चैतन्यमपि तथा निष्क्रम्य सन्निकृष्यत इति चेन्न –

अमूर्तस्याकाशस्येव निष्क्रमणप्रवेशाद्यनुपपत्तेः। गुणश्च चैतन्यं गुणिनमपहाय कथमन्यतो यास्यति? नचार्थोऽन्तः प्रविशति। स हि बहिर्देशसंबद्धस्सर्वलोकप्रत्यक्षः। जात्यादिषु चानुपपत्तिस्तुल्यैव।

(आत्मनश्चैतन्यस्य चैकप्रत्यगर्थद्रव्यत्वशङ्कापरिहारः)

अथोच्येत – द्वेधा खल्वयं प्रत्यगर्थोऽवतिष्ठते बहलो विरलश्च। तत्र बहलः प्रत्यक् चेतनक्षेत्रज्ञादिपदपर्याय आत्मा। विरलस्तु चैतन्यज्ञानादिपदाभिधेयः प्रत्यगर्थतन्त्रतया गुण इत्युपचर्यते तेजोवत्, यथा बहलं तेजः प्रदीपः अग्निरिति। विरलं तु प्रभा ज्योतिरिति। अतो विरलात्मप्रदेशतया चैतन्यस्याऽऽलोकस्येव गमनं (गमन?) संयोगादिकमुपपद्यत–इति–इदमनुपपन्नम् – निरवयवस्यामूर्तस्यासङ्गस्यात्मनो बहलविरलतादिधर्मानुपपत्तेः। यदि हि सावयवत्वमूर्तत्वानित्यत्वसंसर्गित्वादिकमपि धर्मजातमात्मन्यनुमन्वीमहि, तत एवमङ्गीकुर्वीमहि। न च तदनुमन्तुमुचितम्, अचेतनत्वापातादित्यलमनेनाऽऽर्हतमतानुकारदूषितेनाऽऽत्मवादेन;

(चैतन्यविभुत्वखण्डनम्)

अथ मतम् -- आत्माऽयमनवयवेन सर्वतस्सर्वार्थावभासनसमर्थचैतन्यानुबन्धस्सर्वव्यापी। अथ च न सर्वमस्य परिस्फुरति, तमोगुणप्रतिबन्धात्। सत्त्वोत्कटैस्तु करणैस्स्वकस्वकपाटवानुसारेण पाटिते तु तमसि ते तेऽर्थाः प्रतिभासन्ते। अतोऽन्तरेणापि ज्ञानार्थयोर्निष्क्रमणप्रवेशौ उपपद्यत एवार्थाविशेषोपरागस्संविद इति – एवमप्यर्थातिशयमात्रहेतुत्वादिन्द्रियलिङ्गादेः ज्ञानस्येव ज्ञापकत्वं न स्यात्, ज्ञानहेतुत्वाभावात्। नचार्थप्रकाशस्य ज्ञानत्वम्, प्रकाशमानतयाऽर्थस्यापि ज्ञातृत्वप्रसंगात्। यदाहुरात्मधर्मस्य चैतन्यस्य विषयेण संयोगो ज्ञानमित्युच्यत इति – तत्रापि संयोगस्योभयनिष्ठतया स एव प्रसङ्गः। अनुभवविरोधश्च–अहमिदमिदानीं जानामि, नेदानी–

मित्यात्मसमवायिनोरेव ज्ञानभावाभावयोरनुभवात्।। अविकृत-प्रकाशहेतुकिरणसंहतावप्यहिममहसि प्रकाशकत्वप्रख्योपाख्यानवदुपपद्यत इति मा वोचः, तत्र हि गभस्तीनां द्रव्यतयाऽऽकुञ्चन-प्रसारणद्रव्यान्तरसंयोगविभागादेस्संभवादुपपद्यते व्यवस्थोपलब्धिः। चैतन्यं तु गुण इति न तथा व्यवस्थामर्हति।

(आत्मनि नित्यानित्यज्ञानद्वयभङ्गः)

अथोच्येत– द्विधा हि ज्ञानमात्मनः, स्वस्मिन्नन्यत्र च। तत्राद्यमुदया- स्तमयरहितमात्मस्वरूपप्रयुक्तमनवरतमनुवर्तते। इतरत्तु तत्तदर्थसंबन्धीन्द्रियाद्यागन्तुकहेतुभेदायत्तात्मलाभं तत्तद्भावाभावानुविधायि तत्तदर्थप्रकाशतयोदीयते, लीयते च। तदपेक्षयैव स्वापजागराद्य-वस्थाव्यवस्थाऽपि सङ्गंस्यत–इति; उच्यते। अभ्युपगच्छेमाप्येवं, यदि नित्यमात्मनि ज्ञानमस्तीत्यत्र किमपि साधनमुपलभेमहि।

(सुषुप्तावात्मानुभवसाधकप्रातर्दृष्टतटाकन्यायभङ्गः)

नन्वङ्गीकृतस्तावज्जाग्रदवस्थायां सर्वदाऽऽत्मानुभवः; स्वापादिषु चानुमीयते, तात्कालिकस्य विषयज्ञानाभावस्योत्तरोत्तरकालं परामृश्यमानत्वात्। यत्कालीनोऽभावः परामृश्यते, तत्कालीनेन तदाश्रयस्वरूपज्ञानेनापि हि भाव्यम्, मध्याह्नकालपरामृश्यमान इव प्रातस्स्मयपरिदृष्टतटाकतीरादिवर्तिनि कुञ्जराद्यभावे। यत्कालीना-भावाश्रयतया यः परामृश्यते, स तत्कालीनस्वरूपानुभववान्, यथा प्रातरनुभूततटाकतीरादिः। स्वापादिकालिकार्थानुभवाभावाश्रयतया चायमात्मा परामृश्यते। अतस्तात्कालिकस्वरूपानुभववानिति– मैवम्–अनैकान्त्यात् 'प्रातस्तत्र नाहमास' मिति स्वाभावभूमितया प्रतीतेन प्रातरनवगतगिरितटाकादिना। अभावप्रतिपत्तिसमये प्रतिपित्सिताभावसमकालवर्तिनस्तदाश्रयस्वरूपस्यावगत्या, विद्यमानत्वे तत्कालतयाऽवगमप्राप्तस्य प्रतियोगिनोऽनवगत्या च भवितव्यमभाव-

ज्ञानस्येत्येतावत्। अन्तरेणापि स्वापकालीनमात्मानुभवमिह तदुभयमुपपद्यते, प्रत्यभिज्ञयैव प्रबोधे स्वरूपसिद्धेः; जाग्रदनुभवस्येव पटीयसस्वापेऽपि सतोऽनुभवस्य स्मर्तव्यस्य सतस्तदानीमस्मरणाच्च।

(अस्वाप्समितिज्ञानस्य नित्यप्रकाशासाधकत्वम्)

सुखमहमस्वाप्समित्यादिवृत्तयश्च तात्कालिकदेहेन्द्रिय-लाघवपाटवादिपर्यालोचनपूर्विका न स्मृतयः, जातिवेषसंस्थानादिष्विव। तेऽपि हि परामृश्यन्ते, 'एवञ्जातीयोऽहमीदृशेन वेषेणानेन संस्थाने-नात्रेयन्तं कालमस्वाप्स' मिति।

अपिच स्मृतित्वेऽपि जाग्रदवस्थायामिव निद्रालक्षणया प्रमाणविपर्ययादिवृत्त्यभावकारणतमोगुणालम्बनया प्रतीत्या तत्कालप्रसिद्धस्यात्मनस्स्मरणम्, न तु सहजसंवेदनसिद्धस्य स्वप्रकाशस्य वा; प्रमाणाभावात्। निद्रापि प्रमाणविपर्ययादिवत् वृत्तिविशेष इति तत्र भवान् पतञ्जलिः। यदाह 'अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिनिद्रा' इति।

(वित्त्यधीनात्मप्रकाश-वित्त्यनित्यत्वनिगमनम्)

प्रयोगश्च—विमत्याक्रान्तात्मस्वरूपसिद्धिः, विषयानुभवनिबन्धना आत्मस्वरूपसिद्धित्वात् जाग्रतस्तत्सिद्धिवदिति। तथा आगन्तुकं ज्ञानमात्मविशेषगुणत्वात्सुखादिवत्। न च सुखदुःखादयो नात्मगुणाः अप्रसिद्धाश्रयान्तरत्वे सत्यहम्प्रत्ययसामानाधिकरण्येन प्रकाशमानत्वात् ज्ञानवदिति—

(नित्यचैतन्यस्थापनारम्भः)

अत्राहुरात्मतत्त्वज्ञाः स्वतश्चैतन्यमात्मनः।
स्वरूपोपाधिधर्मत्वात्प्रकाश इव तेजसः॥२४॥

चैतन्याश्रयतां मुक्त्वा स्वरूपं नान्यदात्मनः।
यद्धि चैतन्यरहितं न तदात्मा घटादिवत्॥२५॥

चितिशक्त्या न चात्मत्वं मुक्तौ नाशप्रसङ्गतः।
? .... ॥२६॥

बुद्धिसुखदुःखादिनिःशेषवैशेषिकात्मगुणात्यन्तिकोपरमलक्षणो हि मोक्षः कणभक्षाक्षचरणमते। नचात्यन्तलुप्तकार्यं वस्तु तत्कार्यजननशक्तमित्यत्र किञ्चित्प्रमाणं क्रमते; देहादिविशिष्ट-संबन्धितया दृश्यमानसुखदुःखज्ञानादिकार्यं विशिष्टवर्तिनीमेवात्मोत्पाद-शक्तिं कल्पयति, धूम इवार्द्रेन्धनसंबन्धिनि धूमध्वजे स्वोत्पादन-सामर्थ्यम्, व्रीह्यङ्कुर इव च सतुषतण्डुले॥ अपि च बोधे सत्येवात्मनोऽनात्मव्यवच्छेदे संभवति कृतं तच्छक्त्याश्रयणेन।

(बोधनित्यत्वेप्यात्मनोऽन्यत्वम्)

न चैवं सति बोध एव प (व?) रमात्मेति युक्तम्, तस्याश्रयप्रतियोगिसापेक्षस्वरूपत्वात्; आत्मनश्च तद्विपरीतस्वभावत्वात्। साक्षाच्च चेतयितुरहमर्थस्य स्फुरणात्। अनुभवतर्कागमबलेन चितिमत आत्मभावस्यानन्तरमेव प्रपञ्चितत्वाच्च।

(चैतन्यविषयसंयोगस्य ज्ञानत्वनिरासः)

न च चितिमात्रात्मवादेऽपि तस्यागन्तुकविषयसंबन्धे बोधत्व-मध्यारोप्य बोद्धृत्वसमर्थनं साधीयः—संबन्धस्योभयनिष्ठतयाऽर्थस्यापि बोद्धृत्वप्रसङ्गात्। न च कार्यकारणभाववद्व्यवस्थितत्वम् – तत्र जनिमतो जनयितुश्च परस्परापेक्षानियमलक्षणसंबन्धः।

(आत्मविषययोः कार्यकारणभावादिसंबन्धायोगः)

इहापि स एवेति चेन्न – अपेक्षाहेत्वभावात्। किमर्थ-मर्थश्चैतन्यमपेक्षते, चैतन्यं वाऽर्थम्? सिद्ध्यर्थमिति चेत् –

कस्सिदध्यर्थ:? न तावदुत्पत्तिः, तस्याः निर्ज्ञातनिमित्तान्तरत्वात्। घटादयो हि प्रसिद्धमृद्दण्डचक्रभ्रमणादिपर्याप्तनिमित्तान्तरशालिनो न चितिमपि निजनननेऽपेक्षन्ते। निरस्तश्च विज्ञानमात्रवादः। नित्यस्यात्मन उत्पत्त्यर्थमर्थापेक्षेति सुव्याहृतम्।। सिद्धिः प्रकाश इति चेत् – किं भोः आत्मा स्वयञ्ज्योतिरप्यर्थाधीनप्रकाशः, यदसौ तदर्थमर्थमपेक्षते? महनीयमिदमात्मवेदित्वम्। प्रकाशश्च न संविदतिरेकी कश्चिदर्थ-धर्मस्संभवतीत्यावेदितम्। संभवन्नप्यसौ न चितिस्वरूपमात्रनिमित्तः, सर्वदा सर्वार्थप्रकाशप्रसङ्गात्। न हि सदासन्निहितसमग्रकारणं कार्यं कदाचिद्भवति। आगन्तुकातिशयाश्रयणे वा नामान्तरेण ज्ञानमेवाङ्गी-कृतमिति तद्वानेवात्माऽऽयातः।

(अस्यातिशयस्यागन्तुकक्रियात्वात्स्वाभाविकचैतन्यत्वायोगशङ्का)

नन्वेवमर्थसिद्धिव्यवस्थापकतयाऽभ्युपगतं ज्ञानमागन्तुकं क्रियारूपमिति कथं तत् आत्मस्वभावः? तथाहि–अर्थान्तरगतत्वे सति जनकद्रव्यान्तरं प्रति कार्यत्वादिकेन रूपेणासाधारणो गन्तव्यदेशप्राप्त्यादिः यं प्रत्यसाधारणस्तत्समवेतागन्तुकासाधारण-गमनदिक्रियाजन्यो दृष्टः। तादृशी चार्थसिद्धिर्यं पुरुषं प्रत्यसाधारणी तत्समवेततादृशक्रियाजन्येति शक्यमनुमातुम्।(तत्परिहारः)

मैवम्। अक्रियाजन्येनाभावप्राप्तक्षेत्रादिस्वत्वेन क्षेत्रिणं प्रत्यसाधारणेन क्षेत्रजव्रीह्यादिस्वत्वेन चानैकान्त्यात्। न च निर्व्यापारतया क्षेत्रिणस्तत्राजनकत्वम्; व्यापारकालादिना व्यभिचारात्; तद्भावभावित्वस्य चाविशेषात्।। तज्जीवनमेव तत्र जनकव्यापार इति चेत् – ननु तत् सस्यपालनादिसाधारणमिति कथमसाधारण-क्रियाजन्यत्वम्? अपिचैवं सति तदेवार्थप्रकाशेऽपि जनक-व्यापारोऽस्तु; किमक्लृप्तकल्पनया? सत्यपि तस्मिन्नर्थो न प्रकाशत इति चेत्–स्वत्वं वा किं यथोदितं सति जीवने जायत एव?

व्रीह्यादिसत्ताऽप्यपेक्ष्यत इति चेत् – इहपीन्द्रियादिप्रत्यासत्तिरिति समानश्चर्चः। अतो यं प्रत्यसाधारणो यथोदितधर्मस्तदीयासाधारण-धर्मनिमित्त इत्येतावत्। स चेष्यत एवात्मनश्चैतन्यं रवेरिव तेजस्वित्वम्।

(अथ पूर्वपक्ष्युक्तार्थदूषणारम्भः)

न च हेतुभेदानुविधायितया, 'जानामि', 'अज्ञासिष' मित्यादिकालावच्छेदप्रतीतेर्गमनादेरिव ज्ञानस्याऽऽगन्तुकत्वमनुमेयम्; आदित्यप्रकाशेनानैकान्त्यात्। अस्ति हि तत्रापि, इमं देशमादित्यः प्रकाशयति प्राचीकशत्प्रकाशयिष्यतीति प्रतीतिः। स्वारसिकत्वेऽप्या-दित्यप्रकाशस्य प्रकाश्यदेशसंबन्धकादाचित्कतया अवच्छेदप्रतीतिरुप-पद्यत इति चेत् – इहापि तर्हीन्द्रियादिप्रत्यासत्तिसमासादितयोग्य-भावोऽनुभाव्यभेदः स्वाभाविकमात्मनश्चैतन्यगुणमवच्छिनत्तीति तदपेक्षयैवेन्द्रियाद्यनुविधानमतीतानागतप्रत्युत्पन्नत्वप्रत्ययप्रयोगौ चोपपद्यन्ते।

(चैतन्ये गमनादिवैलक्षण्यम्)

कथं पुनरत्र निर्णयः, मणिद्युमणिप्रकाशादेरिवौपाधिकोऽयं भेदः, न तु गमनपचनादेरिव स्वाभाविक इति? ताद्रूप्येणैव प्रत्यक्षत्वात्। न हि जातुचिदचिद्रूपोऽयमात्मा लोष्टादिवद् दृष्टचरः, यश्च यद्गुणतयैव साक्षाद्भवति,स तत्स्वभावः, मरुदिव स्पर्शगुणतयैवाध्यक्ष्यमाणः। यो यत्स्वभावो न भवति, स तद्विरहेणापि स्वरूपत उपलभ्यते, गमनादिरहिततयेव देवदत्तादिः।

(शरीरदृष्टान्तासिद्धिः)

शरीरवदिति चेन्न, असिद्धत्वात्। स्यादेतत्–यथैव खल्वस्वभावभूतेनापि शरीरेण सध्रीचीन एवायं चेतनश्चकास्ति, तथा चैतन्येनापीति–तन्नैवम्– असिद्धत्वात्। न हि तनुविशिष्टतयैवायं चेतनः परिस्फुरति। योगिनां प्रणिहितमनसामुपरतबहिरिन्द्रियाणाञ्च

देहानुसंधानविरहेणाप्यहमिति स्फुटमनुभवात्। जानामीति प्रत्ययश्शरीरवर्णसन्निवेशनिर्भासशून्यतया तत्त्वान्तरगोचर इति च प्रागेवावोचम्। कर्मानुगुण्येन सुरमनुजादिजातीयतया भिद्यमानासु आगमापायिनीषु तनुषु मनस इवैकस्य वर्ष्मणस्स्वभावानुबन्धित्वेनाश्रयितुमशक्यत्वात्। लिङ्गस्य पुनरनुवृत्तावप्यप्रत्यक्षत्वान्न व्यभिचारित्वम्।

(स्वापादावप्यात्मप्रकाशापत्तेस्त्रेधा विकल्प्य विमर्शः)

बोधस्वाभाव्ये पुंसस्स्वापमूर्छयोः प्रकाशप्रसङ्गः इति चेन्न–विकल्पासहत्वात्। तथाहि – प्रकाश इति पदार्थमात्रसाधारणं बोधजन्यं प्रकटतादिपदपर्यायं धर्ममभिप्रेत्य वाऽयं प्रसङ्गः, अथ बोधमेव, तदविप्रकर्षं वा। आद्ये, तदभावादेव न प्रसंगः। अभावश्च प्रकटित एव संवित्स्वतस्सिद्धिसमर्थनसमये। भावेऽपि, तमःप्रतिबन्धादप्यनुदयस्संभवी। इतरयोरभिमतमेवापादितमित्यदोषोद्भावनम्। बोधस्वाभाव्ये हि पुरुषस्य स्वापादिदशासु च तथाभावोऽभिमत एवेति न हि तदापादनं दोषाय।

(व्यवहाररूपप्रकाशस्य स्वापादावनापत्तिवचनम्)

अथ मतम् – स्वापादावपि स्वानुभवसद्भावे जागर इव व्यवहारप्रसङ्ग इति। मैवम्– व्यवहारागोचरत्वात्। कः खल्वात्मनि व्यवहारः? नह्यसावादातुं हातुमुपेक्षितुं वा शक्यः।। व्याहारः प्रसज्यत इति चेत् – किमङ्ग! निर्विकल्पक बालमूकादिवेदनविषयो व्याह्रियत एव? करणपाटवव्यवजिहीर्षादिसहकारिविरहात्तत्र व्याहारानुदय इति चेत् – समानोऽयं विधिरितरत्रापीति निरनुयोज्यानुयोगः।

(स्वापकालिकात्मानुभवस्य जागरे स्मृत्यापत्तिपरिहारः)

स्मृतिप्रसङ्ग इति चेन्न, अवृत्तित्वात्। यद्युच्येत मूर्च्छादावात्मानुभवाभ्युपगमे, अर्थान्तरानुभव इव, एवमहमन्वभूवमिति परस्तात्स्मृतिः प्रसज्यते – इति, तन्न–अवृत्तित्वात्। न हि मूर्च्छा प्रस्वापो वा बुद्धिवृत्तिविशेषो दर्शनस्पर्शनादिवत्। येन स्मृतिवीजं

संस्कारमादधीयाताम्। किंतूद्भूतेन तमसोपरतव्यापारेषु करणेषु निर्वृत्तिकसांसिद्धिकबोधस्वरूपेणावस्थानमात्रमात्मनः॥ न च बोधस्वभावत्वादेवास्य संस्काराधायकत्वम्; अनवरतोपचीयमान-संस्कारतयाऽनिर्मोक्षप्रसङ्गात्। अनुभवे च स्वानुरूपसंस्काराधाननिरुद्धे सदृशसंबन्धिदर्शनादिसमुद्बोधितनिजबीजानुसारेण स्मरणमुपजायते। न-चेहात्मस्वरूपबोधस्य जातुचिन्निरोधो जन्म वा; नित्यात्मसत्ता-प्रयुक्तत्वात्। निमित्तान्तराभावश्चानन्तरमेव व्याकरिष्यते। तदेवमनु-वर्तमान एवानुभवे कथं स्मृतिरुदयमासादयेत्॥ य एवाहं पूर्वेद्युरासम्, स एवाहमद्यापीति स्मृतिसंभिन्नप्रत्ययोऽपि कालावच्छिन्नस्वरूप-गोचरः, न स्वरूपमात्रे। अविशदश्च स्वापादौ स्वानुभवः, निर्विकल्पश्च। पटीयसा सविकल्पकेनावगमेन स्मृतिबीजमाधीयत इति च कुतस्तत्प्रसङ्गः? साम्याच्चाननुभवाभिमानश्शरीरतद्धारणप्रयत्नाननु-संधानवत्।

(सुप्तमुक्तादिव्यवस्थाभावप्रसङ्गभङ्गः)

न चाविकृतस्वाभाविकबोधमात्रेणावस्थाने स्वापमोक्षयोर-विशेषापत्तिः, क्लेशवासनानां गुणाभिभवस्य चैकत्र भावात्; इतरत्र तदत्यन्तनिवृत्तेः [अतः?] [अ?] संप्रज्ञातसमाधावपि परमवैराग्य-शालिना पटुतरनिरोधसंस्कारेण चरिताधिकारिणा अपवर्गिणा विशेषः।

(निद्राया वृत्तित्वे उपपत्तिस्तन्निरासश्च)

कथं पुनर्निद्राया अवृत्तित्वे प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शाः, 'सुखमहमस्वाप्स' मित्याद्याः? न ह्यननुभूतगोचरास्स्मृतयस्संभवन्ति। सत्त्वसचिवसमुल्लसिततमोगुणानुभवभावितभावनायोनिः खलु, 'सुखमहमस्वाप्सम्, प्रसन्नं मे मनः, लघूनि मे गात्राणी' ति प्रत्यवमर्शः। रजतस्तमस्समुद्रेके तु, 'दुःखमहमस्वाप्सं, भ्रमत्यनवस्थितं मे चित्त' मिति। सत्त्वरजसी त्वभिभूय नितान्तमुद्भूते तमसि, 'गाढं

(ढ) मूढं सुप्तोऽस्मि, गुरूणि मे गात्राणि, मुषितमिव मनः, मीलितमिवे' तिसत्यमेवम्। दत्तोत्तरंह्येतत्–नैवामी वासनायोनयः प्रत्ययाः; अपितु तात्कालिकशरीरेन्द्रियमनोऽवस्थाविशेषपर्यालोचन-निमित्ता आनुमानिका इति। एवंरूपा हीमे, 'यतःप्रसन्नं मे मनः, सम्यगाहारपरिणामवशाल्लघूनि चाङ्गानि; अतस्सुखमहमस्वाप्समिति। स्वापावस्थायां वेन्द्रियोपरमतारतम्यवशाद (दा) विशदतात्कालिक-तत्तदनुकूलप्रतिकूलविषयानुसंधाननिबन्धनतयाऽपि स्मरणमुपपद्यत इति न वृत्त्यन्तरत्वं निद्रायाः।

(निद्राया अवृत्तित्वेऽपि योगसूत्राविरोधः)

कथं तर्हि पारमर्षं सूत्रम् – 'अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रे'ति? निरोधपरत्वात्प्रकरणस्य न वृत्तिस्वरूपे तात्पर्यं विपर्ययवत्। नह्यतद्रूपप्रतिष्ठं मिथ्याज्ञानं किञ्चिदस्ति, सर्वसंविदामर्थाव्यभिचारात्। स चाधिकरणसिद्धः; साधयिष्यते चोपरिष्टात्। कैवल्यभागियच्चित्तु (गि यच्चित् तत्प्र?) (भागीयचित्त?) प्रत्यनीकतया निद्रादर-निरोध्यत्वेनोपदेशः।

(निद्राया वृत्तित्वे तत एव सहजचैतन्यसिद्धिः)

अस्तु वा पूर्वोक्तप्रमाणादिवृत्त्यभावकारणभूतप्रचिततमतमो-गुणावलम्बना वृत्तिरेव निद्रा। सन्तु च प्रबुद्धप्रत्यवमर्शाश्च स्मरणानि। तथा सति अनवर- तानुवृत्तबोधतया स्थितमेव पुंसो बोधस्वभावत्वम्।। आह – बोधकारणानुवृत्त्याऽपि वोधानुवृत्तिरुपपद्यत इति कथं तथास्वाभाव्यनिश्चयः? इत्थम् –

यतः स्वतस्सतो बोधादृते पुंसो यथोदितम्।
तमः स्वापादिकालीनं न सिध्येद्धेत्वसिद्धितः।।२७।।

उपरतानि हि प्रस्वापकाले सर्वाण्येवेन्द्रियाणि सह मनसा। संस्कारस्य च न स्मृतेरन्यत्र सामर्थ्यम्। न च स्वप्रकाशं तमः,

अर्थान्तरवर्तिनोऽप्यनिशं प्रकाशप्रसंगात्। क्लृप्तश्च सर्वार्थसाधनतया बोध इति तेनैव कारणविरहिणा सता स्वभावभूतेनोद्भू-(द्भूतेनोद्भू)तवृत्तेस्तमसोऽन्यस्य वाऽऽत्मवर्तिनो गुणस्य स्फुरणमिति बलादभ्युपगमनीयम्।।

(आत्मप्रकाशनित्यत्वानुमानम्)

नित्यप्रकाशश्चात्मा प्रमातृत्वात्। अप्रमातृत्वव्यापकबद्धं ह्यनित्य-प्रकाशत्वं व्यापकविरुद्धप्रमातृत्वभागिन्यात्मनि नात्मानं लभते।

(आत्मप्रकाशस्य स्वरूपप्रयुक्तत्वानुमानम्)

स्वतस्सिद्धप्रकाशत्वमप्यस्य ज्ञातृभावतः।
अज्ञातृत्वेन हि व्याप्ता परायत्तप्रकाशता।।२८।।

(प्रकाशपदार्थनिष्कर्षाय प्रश्नः)

कः पुनरयंप्रकाशः, योऽस्य नित्योऽभ्युपेयेत, स्वाभाविकश्च? कश्चास्यात्मना संबन्धः?

यदि ज्ञानमेव, संबन्धश्चाश्रयाश्रयित्वम्; ततो हेत्वभावेन साध्याभावस्य व्याप्तिमुपदर्शयितुं निदर्शनतया घटाद्युपादातव्यम् – यदनित्यप्रकाशमन्याधीनप्रकाशं वा तदप्रमातृ, यथा घटादीति। तत्र च विशेषनिषेधस्य सामान्याभ्यनुज्ञाऽऽक्षेपकत्वादागन्तुकं ज्ञानं घटादावनुमतमापद्येत।

(आत्मनस्स्वरूपप्रकाशविषयत्वानुपपत्तिः)

अथ तन्मा भूदिति विषयविषयिभाव एव संबन्धस्स गीयेत? (संगीर्येत?) ततोनित्यवद्ज्ञानविषयत्वमात्मनः प्रसज्येत। ज्ञानविषयी-कारश्च साधनविशेषायत्तत्वेन नियत इति न स्वाभाविकत्वसंभवः।। अचेतनगोचर एव तथा नियम इति चेन्न – चेतनान्तरविषयीकारेऽपि तथाभावदर्शनात्। न चानात्मगोचर एव तथा नियम इति चेन्न –

चेतनान्तरविषयीकारेऽपि तथाभावदर्शनात्। न चानात्मगोचर एव साधनसापेक्षत्वनियम इति वाच्यम् – आत्मनोऽप्यानुमानिकागमिक-योगज्ञानविषयीकारे तत्सापेक्षत्वदर्शनात्। विरुद्धे चैक (कक्रिय) स्यैकक्रियायां कर्मकर्तृत्वे, सूच्यग्रस्येवात्मनि वेध्यवेधकत्वे। नित्यत्वनिरतिशयसूक्ष्मत्वव्यापित्वचित्स्वाभाव्यादिरूपेण प्रत्यगर्थस्यौप-देशिकत्वमानुमानिकत्वं वा, न स्वरूपतः। स्वरूपापेक्षयैव स्वतस्सिद्धिरभ्युपेयत इत्यसमाधेयो विरोधः। रूपभेदेनगम्यगम-कत्वाङ्गीकारपक्षेऽपक्षस्येव(?) शब्दादेर्न स्वतस्सिद्धत्वम्।

(प्राकट्यपक्षेणशङ्का)

अथोच्येत – न प्रकाशो ज्ञानम्; अपितु तन्निमत्तश्चेतनेतर-सर्वपदार्थसाधारणो धर्मः, यद्वशात् प्रकाशत इति प्रख्योपाख्ये प्रतायेते सर्वपदार्थेष्वविशेषेण। आश्रयाश्रयित्वलक्षणश्च संबन्धस्तेन सह सर्वभावानाम्। स च यथोदितसाधनबलादेव सांसिद्धिको नित्यश्चात्मन इति।

(तत्परिहारः)

पराकृतोऽयं पक्षः–न ज्ञानातिरेकी प्रकाशो नाम। यद्व्यवहारोपजननानुगुणं ज्ञानं तत् प्रकाशत इत्युच्यते।ज्ञेयस्य ज्ञातुः स्वात्मनश्च व्यवहारानुगुणं ज्ञानमुदयत इति युक्तस्त्रिष्वप्येक- प्रकारः 'प्रकाशते' व्यवहारः। तत्त्वान्तरप्रकाशाभ्युपगमे तात्स्वाभाव्येन च पुनः किं चैतन्याश्रयणेन? न च प्रकाश एव तदिति वाच्यम् – घटादेरपि प्रकाशवत्तया चेतनत्वप्रसङ्गात्। यद्युच्येत् – सति चेतनावत्त्वे पुंसः प्रकाशमानत्वमिति; संविदीदानीं का वार्ता। चेतनैव हि सा; न चेतयते। अथ संविदस्तत्संबन्धाधीनस्सधर्म इति चेत् – कस्तया संबन्धः यस्तन्निबन्धनम्? नाश्रयाश्रयित्वम्, घटादेस्तदभावप्रसंगात्। न विषयविषयिभावः, तस्यैवानिरूपणात्। अनिरूपणञ्च

भ्रान्त्यधिकरणसिद्धान्तारम्भे संवित्सिद्धौ चानुसन्धातव्यम्। आत्मनस्त (स्स्व?) स्य चाप्रकाशप्रसङ्गश्च।। ज्ञानाधीनप्रकाशाश्रयतैव सिद्धिः। तया चानुमेयं ज्ञानमिति पक्षःप्रागेव प्रतिक्षिप्तः।

(गुरुभाट्टदूषणेनार्थज्ञानसन्निकर्षस्थापनम्)

स्वप्रकाशसंविद्वादिनोऽपि व्यवहारानुकूल्ये वैरूप्यमशक्य (ङ्क्य) परिहारम्। आत्मनि समवेतं ज्ञानमसम्बन्धिन्यर्थे प्रकाशं व्यवहारं वा कथं प्रसुवीतेत्यपि चिन्त्यम्।। इन्द्रियलिङ्गादिस्वकारण-प्रत्यासत्तिवशादिति मा वोचः। न खलु लब्धात्मकं कार्यं स्वनिमित्त-कारणमनुरुध्य कार्यमारभते। मा भूदुदकाहरणादि घटादेः कुलालादि-समानाधिष्ठानम्। न च निमित्तकारणनाशे कार्यनाशः। नश्यति चेन्द्रियसंप्रयोगादिनाशे रूपादिज्ञानम्। अत इन्द्रियेण सह चैतन्यमपि निःसृत्य तेन तेनार्थेन सन्निकृष्यते, हस्तादिनेवत्वगिन्द्रियम्। तथासति हि तदुपाधिकत्वात्तज्ज्ञानस्य युक्तं तद्भावानुविधायित्वम्। अन्यथा उत्पन्नं ज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षनिवृत्तौ किमिति निवर्तते?

(निमित्तनाशात्कार्यनाशायोगस्य ज्ञाततानाशेप्यतिदेशः)

ज्ञानजन्यार्थधर्मप्रकाशवादिनोऽपि समानोऽयं दोषः। निमित्तकारणं हि ज्ञानम्। कुतस्तन्निवृत्तावर्थप्रकाशो निवर्तते? कुतो वा यावत्तद्भावमवतिष्ठते?

(द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिनाशानाश्यत्वम्)

नच संख्यादिनिदर्शनेनात्र प्रत्यवस्थानं युक्तम् –

असिद्धत्वेन नाशस्य संख्याया बुद्धिनाशतः।
एकसंख्येव संख्यात्वादन्याप्याद्रव्यभाविनी।।२९।।

सर्वा ह्येकाश्रया संख्या नित्यानित्यार्थवर्तिनी।
यावदाश्रयसत्येव संमता सर्ववादिनाम्।।३०।।

द्वित्वादिका परार्धान्ता संख्या याऽनेकवर्तिनी।
साऽपि संख्यात्वसामान्ये सति कस्मान्न तादृशी॥३१॥

(एकत्वस्य स्वरूपातिरिक्तसंख्यात्वम्)

ननु नैकत्वं संख्या, स्वरूपानतिरेकात्। अतस्साधन-विकलमुदाहरणम्। मैवम्। संख्यैव सा; द्रव्यान्तरेऽप्यनुवृत्तेः। यदि हि घटादेस्स्वरूपमेवैकत्वम्, ततो घट एकः, पट एक इति सर्वद्रव्यसाधारण्यमेकत्वस्य न स्यात्। न हि घटस्वरूपस्य पटस्वरूपेण संभवति सामानाधिकरण्यं, घटः पट इति। अस्ति तु तत् एकत्वस्य॥ किंच--

संख्यैकता विरुद्धत्वात् द्विसंख्येवान्यसंख्यया;
एकं द्वाविति न ह्यस्ति सामानाधिकरण्यधीः॥३२॥

(द्वित्वाद्ययावद्द्रव्यभावित्वसाधकभङ्गः)

यत्तु – अनेकद्रव्यवृत्तित्वे सति गुणत्वात् संयोगवत् अयावद्द्रव्यभाविनी द्वित्वादिसंख्येति – तत् नानात्वेऽनैकान्तिकम्। न हि सतोरेव घटपटयोस्तन्नानात्वं नश्यति। न च तद् द्वि (त्व) संख्यैव; त्रयाणां तदभावप्रसंगात्। न च तत् एकत्वाभावमात्रम्; तुच्छस्यापि नानात्वापत्तेः।

(द्वित्वादिप्रत्यक्षसार्वदिकत्वापत्तिपरिहारः)

आपेक्षिकत्वाद् द्वित्वादेः प्रतियोग्यनवग्रहात्।
बुभुत्सोपरमाच्चापि सत्या एवानवग्रहः॥३२॥

अतश्चैतन्यस्यैवेन्द्रियद्वाराऽर्थसन्निकर्ष एव तद्भावा-भावानुविधानोपपत्तिः।

(प्रकाशकत्वहेतुनापि ज्ञानार्थसंबन्धसाधनम्)

अन्यच्च – अर्थस्य प्रकाशकं हि ज्ञानं भवताम्। सर्वञ्च प्रकाशकं प्रकाश्यवस्तुसन्निकृष्टमेव प्रकाशकं दृष्टं दीपप्रभादि।

अतस्तदपि तथेति युक्तमाश्रयितुम्।। व्योमवदमूर्तस्य न क्रियावत्त्वमिति चेत् – केयं मूर्तिर्नाम, यद्विरहिणः क्रियाऽयोगः?।

(ज्ञाने परिच्छिन्नद्रव्यत्वरूपमूर्तत्वाभावासिद्धिः)

यदि पारिभाषिकी द्रव्यत्वे सति क्वाचित्कर्तेति, इष्यत एव सा चैतन्ये। न हि तत् सर्वगतं द्रव्यम्; तथासति युगपत्सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात। क्वाचित्कत्वे तु – तद्धि यदैकदैकेन्द्रियेण संप्रयुक्तं (संपृक्तं) तदर्थाभिमुखं, न तदेन्द्रियान्तरमधितिष्ठति। अत एव हि युगपद्ज्ञानानुत्पत्तिः। निरतिशयवेगञ्च तत्, युगपदिवातिशीघ्रमनेकेन्द्रियाधिष्ठानदर्शनात्। अतो यथोदितममूर्तत्वमसिद्धम्।।

(अस्पर्शत्वरूपामूर्तत्त्वस्य शब्दमनसोरनैकान्त्यम्)

स्पर्शवत्ता मूर्तिः तद्विरहान्निष्क्रियत्वमिति चेत् – शब्देनानेकान्तः। स खलु शङ्खमुखादेर्दवीयसोपि देशान्नोदनविशेषेण लोष्टादिरिव यावद्वेगं प्रतिष्ठते स्पर्शविहीनोऽपि। स्पर्शरहितस्यापि मन इन्द्रियस्य क्रियावत्त्वं पदार्थवाक्यार्थविदामुभयेषामपि संमतमेव।

(अतीतादावपि चैतन्यसंप्रयोगसंभवः)

कथमतीतानागतयोरसतोश्चैतन्येन संप्रयोग इति चेत् – कथं वा विषयभावः, प्रकाशमानत्वं, संख्यादियोगो वा? तयोर्यस्तत्र निर्वाहः, स एवात्रास्तु। अपिचातीतयाऽनागततया च तावप्यद्यापि विद्येते इति तेन रूपेण बोधसन्निकर्षे काऽ(ना)नुपपत्तिः। किंच यथा दवीयसि देशे सता ध्रुवशिंशुमारादिना दृक् तु सन्निकृष्यते, तथा दवीयसि काले सता कल्पाऽऽद्यन्तवर्तिना स्व (स्वा?) यंभुवादिनेति नालोकं किंचित्। किंच–

नातीतानागते बुद्धेर्दूरे भवितुमर्हतः।
बुध्द्या प्रकाशमानत्वाद्बुद्धिबोद्धस्वरूपवत्।।३४।।

(अन्तरालाग्रहणोपपत्तिः)

एवञ्च चैतन्यस्य निरतिशयवेगितया अन्तरालदेशकालाग्रहणाभिमानोऽलातचक्रगतक्रमवद्देशसंयोगविभागाग्रहणाभिमानवत्। अपिचेन्द्रियलिङ्गसंस्कारदेर्यदर्थप्रतिनियतं रूपं, तेनैवोपश्लिष्य निस्सरच्चैतन्यमपि तद्गोचरेणैव सन्निकृष्यते; यथा गवादिपदशक्तिरेकबुद्धिसिद्धेऽपि सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यांशेनैव सम्बध्यते; यथा वा विधिः प्राप्तांशपरिहारेणाप्राप्तांशमेव भावनायास्स्पृशति। अत इन्द्रियादिद्वारेण चैतन्यमपि तदर्थाभिमुखं निर्गच्छतीति न्याय्यम्। यथाऽऽह भगवान् 'तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि' इति।

मनुश्च–

'इन्द्रियाणां हि सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम्।
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम्॥२-९९॥' इति।

(चैतन्ये गुणत्वप्रयुक्तपूर्वपक्षनिरासः)

यत्तु गुणश्चैतन्यं गुणिनमपहाय कथमन्यतो यातीति – तदयुक्तम्, प्रहाणानभ्युपगमात्। अप्रहायैवात्मानमितस्ततश्चेतना इन्द्रियादिद्वारान्निश्चरति। विच्छिन्नायाश्च तस्यास्सन्धानासम्भवश्शास्त्र एवोक्तः। दृश्यन्ते च गुणा अपि शब्दगन्धसूर्यालोकरत्नप्रभादयो गतिमन्तो धर्म्यतिवर्तिनश्च। अतिसूक्ष्मो दूरगमनधर्मा भौतिको हि शब्दः।

(शब्दस्य गुरुमतनित्यत्वविभुत्वगगनीयत्वनिरासः)

ननु नभ इव विभुश्शब्दो व्यञ्जकध्वनिवशेन प्रादेशिक इव गत्वर इव चोपलभ्यते। तथाहि – शब्दस्सर्वव्यापी एकद्रव्यवर्तित्वे सति आकाशगुणत्वात्तत्परिमाणवत् – मैवम्, अतद्गुणत्वात्। वायवीयश्शब्दः; तेन नियतसहोत्पत्तिकत्वात्तदीयस्पर्शवत्। यश्च येन

द्रव्येण नियतसहोत्पत्तिर्गुणः, स तद्गुण एव, यथा तथाविधा रूपादयः। नियतसहोत्पत्तिश्च वायुना शब्दः, उभयोरपि भेरीदण्डवंशदलनादि-संयोगविभागजत्वनियमात्। उत्पद्यते च शब्दः; इन्द्रियग्राह्यत्वे सति गुणत्वात् गन्धादिवत्। कृतकश्च क्रियोत्तर- मेवोपलभ्यत्वात्संयोगादिवत्। नचाभिव्यञ्जकत्वं प्रयत्नादेः कल्प्यम्, गौरवात्। तत्प्रतीतिकारणत्व-कल्पनादपि तत्कारणत्वकल्पनैव हि लघ्वी। अभिव्यञ्जकाश्चैक-देशावस्थितान् एकेन्द्रियग्राह्यान् युगपदभिव्य- ञ्जन्ति; यथा प्रदीपो रूपसंख्यापरिमाणानि करकादींश्चैक- प्रदेशवर्तिनः। न चैवं ताल्वादिसंयोग- विभागजनितपवन इति नासौ व्यञ्जकः।

नित्यत्ववादिनश्शब्दा निर्भागव्योमवर्तिनः।
श्रावणाश्चेत्यभिव्यक्तिनियमे नास्ति कारणम्॥३५॥

देशैक्ये ग्राहकैक्ये च व्यञ्जकैक्यं हि दर्शितम्।
तदभावात्प्रयत्नोत्थमारुतः कारणं ध्वनेः॥३६॥

अत एव च नानात्वं प्रत्युच्चारणमिष्यताम्।
कृतस्य करणायोगाद्धेतुपौष्कल्यभेदतः॥३७॥

किंचोदात्तानुदात्तत्वदीर्घत्वह्रस्वतादयः।
गादिस्था युगपद्भ्रान्तो न भिन्द्युस्स्वाश्रयान् कथम्॥३८॥

स्थानैक्यायातसादृश्यात्प्रत्यभिज्ञाऽपि नैक्यतः।
प्रदीपप्रत्यभिज्ञेव ज्ञापिता भेदहेतवः॥३९॥

(विना संबन्धं व्यवहारानुगुण्यवादः प्राभाकरीयः)

नन्वेवं चैतन्यसंयोगः संयोगजो वा कश्चित्प्रकाशः प्राप्तः। उभयमपि तन्न चैतन्ये संभवति; भेदापेक्षत्वात्संवन्धस्य। आत्मनोऽपि न चैतन्येन संयोगः तद्धर्मित्वात्। न हि धर्मधर्मिणोस्संबन्धस्संयोगः। समवायो हि सः, अयुतसिद्धसंबन्धत्वात्। संयोगस्तु पृथक्सिद्धयोर्द्रव्ययोः

क्रियानिमित्ता प्राप्तिः, अकार्यकारणयोर्वा तयोर्निरन्तरस्थितिः। चैतन्यसंयोगसमवाययोरन्यतरस्य, संबन्धमात्रस्य वा प्रकाशत्वे ज्ञातृज्ञानज्ञेयशरीरेन्द्रियेष्वव्याप्त्यतिव्याप्ती यथायोगमादर्शयितव्ये। तत्त्वान्तरप्रकाशाभ्युपगमस्त्वनुपलब्धिबाधितो न दूषणान्तरं प्रयोजयति। अतो यद्व्यवहारोदयानुगुणं ज्ञानम्, तत् प्रकाशत इत्येवाभ्युपगमो युक्तः। त्रितयव्यवहारानुगुण्यं संविदस्तु स्वभाव इत्यपर्यनुयोज्यं निमित्तवैरूप्यम्। न हि स्वभावाः पर्यनुयोगमर्हन्ति। एवञ्चेत्सं (ञ्चैतत्सं?) योगसमवायविरहिणोऽपि पदार्थस्य निमित्तभेदानुसारेण-व्यवहारहेतुस्संविदिति युक्तमाश्रयितुम्।

(तदुक्तप्रकारानुपपत्तिः)

उच्यते। उक्तमत्र न निमित्तकारणमनुरुध्य कार्यं स्वकार्यमारभत इति। व्यवहारानुगुणसंवेदनत्वेऽपि प्रकाशपदार्थे प्रवृत्तिनिवृत्ति (निमित्त?) भेदो दुष्परिहर एव। बहुब्रीहिसमासाश्रयणे संविदन्तराभावेन तस्यां तदभावप्रसङ्गात्। कर्मधारयाश्रयणे ज्ञातृज्ञेययोरसंवेदनत्वेना-प्रकाशप्रसङ्गः। व्यवहारोदयानुगुण्यञ्च व्यवहारतोऽवगन्तव्यम्। ततः प्रागेव च भवति विदितत्वप्रतीतिर्व्या (र्व्यव)हारश्च।

(सिद्धान्तसंमतः प्रकाशपदार्थः)

यद्येवं, कस्तर्हि 'प्रकाशते' पदार्थः। न हि निरवद्यमेकरूपं ज्ञातृज्ञेयज्ञानानुगतं तमुपलभामहे – उच्यते – नूनं भवानश्रुतपूर्वी प्रथमाधिकरणस्य न्यायतत्त्वे। अभिहितं हि तत्रेदमनुभवे स्मृतिमुपपादयद्भिः, अनुभवादूरत्वं स्मृतिनिमित्त' मिति।

एतदुक्तं भवति – संविददूरत्वं प्रकाश इति।

(अदूरविकल्पेन दूषणं तत्परिहारश्च)

आह – किमिदमदूर इति? दूरादन्यस्तद्विरुद्धस्तदभावो वा? तथा विशेषणमुपलक्षणं वा, अदूर इति? विशेषणत्वे पक्षत्रयेऽपि

नियमेन संवेदनदूरत्वानुसंधानपूर्विकया प्रकाश इति प्रतीत्या भवितव्यम् न च तथाऽस्ति। उपलक्षणत्वे स्वरूपान्तरं वाच्यम्। न च तदवगम्यत इत्युक्तम् – उच्यते। अलमस्थाने संभ्रमेण।

भवत्वनुभवादूरं दूरादन्यद्विरोधि वा।
तद्भावश्च प्रकाशत्वं(शोऽत्र)किमत्र बहु जल्प्यते॥४०॥

प्रकाशइति प्रतिभासोऽपि बुद्धिविप्रकर्षप्रत्यनीकबोधतत्संसृष्ट पदार्थस्वरूपविमर्श एव, बाह्यप्रकाशवत्। तत्रापि ह्यालोके तद्याप्तभूभागादौ च प्रकटादिप्रख्योपाख्ये आलोकादूरत्वनिमित्ते। यथा च तत्रतन्निमत्ता सन्तनसनिवृत्तिः, एवमिहापि ज्ञानादूरत्वनिमित्ता अज्ञाननिवृत्तिः। अत एव चानुभूते अनुभवे चोत्तरकाल (लं?) तुल्यवत्स्मरणम्।

(संबन्धविशेषनिष्कर्षः)

एवंच चैतन्यसंबन्धविशेषविषयविकल्पोऽप्यलब्धावकाश इति निरनुयोज्यानुयोग एव। नैरन्तर्यपदपर्यायमत्यन्तसामीप्यमात्रञ्च संयोगः। स एव परतन्त्राश्रितस्समवायपदपरिभाषाभूमिर्वैशेषिकाणामिति नार्थान्तरत्वमूरी (मुररी) कृत्य विकल्पस्संभवति। यथा च संयोगान्तर्भावस्समवायस्य, तथा संबन्धविमर्शे दर्शयिष्यामः॥ ज्ञानादूरत्वप्रयुक्तो व्यवहारक्षमतालक्षणो वा परः(?) प्रकाशः। स च सत्यपि स्वनिमित्तपौष्कल्ये प्रतिबन्धात् योग्यताविरहाद्वा व्यापित्वा-संगित्वाद्यात्मधर्मान्तरेषु देहेन्द्रियादौ च न संजायते, चक्षुस्सन्निकृष्ट इव कालिन्दीपयसि रूपरसादयः (दिषु?)। अतो यथोक्तनीत्याऽऽत्मा स्वतश्चैतन्यविग्रहः।

हा (भा?) (ज्ञा?) नस्वभाव एवान्यत्करणैः प्रतिपद्यते॥४१॥

(पूर्वपक्ष्युक्तसुखादिदृष्टान्तप्रतिपेक्षः)

यत्तु सुखादिनिदर्शनेनात्मविशेषगुणतया चितेरागन्तुकत्व-मावादितम्, तदपि गुणवृत्तापरिज्ञानेन; यतः–

स्वरूपोपाधयो धर्मा यावदाश्रयभाविनः।
नैवं सुखादि बोधस्तु स्वरूपोपाधिरात्मनः॥४२॥

यथा च बोधोपाधिरात्मभावः, तथोपपादितम्। सुखदुःखे च (चा) नात्मधर्मौ, इन्द्रियसौष्ठवनाशयोरेव तद्भावोपपादनात्; व्याकरिष्यते चैतत् अन्तिमपदार्थसमर्थनावसर इति साधनविकलता च निदर्शनस्य। रागद्वेषादयोऽपि मनोऽवस्थाविशेषाः न साक्षादात्मगुणाः। विज्ञायते हि, 'कामस्संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्री र्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवे' ति। गीयते च, 'इच्छा द्वेषस्सुखं दुःख' मिति।

(सिद्धान्तिमतं शरीरलक्षणम्)

'चेतनाधृति' रिति क्षेत्रलक्षणमैकपद्येन। चेतनया ध्रियमाण-स्संघातो हि देहः। स्ववृत्त्य (धृत्य?) नुगुणचैतन्यमात्रादेव प्रवर्तमानं क्षेत्रमिति यावत्। अत एव ह्यन्तर्यामिब्राह्मणे, 'यस्य पृथिवी शरीरं'; 'यस्यापश्शरीरं'; 'यस्यात्मा शरीर' मित्यादिनिर्देशः। तानि सर्वाणि तद्वपुरिति च पुराणे।

(श्रुत्यन्तरविरोधादेतद्धीशब्दस्यार्थान्तरपरत्वम्)

किमिदं धीरिति? उत्प्रेक्षाभिप्रायं तत्; न ज्ञप्तिविषयम्; तस्याः स्वाभाविकत्वस्य तस्यामेव श्रुतौ श्रूयमाणत्वात्। श्रूयते हि, 'न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' इति, 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वा' दिति च। ज्ञातुरविनाशित्वादेव ज्ञानस्याविनाश-मुपपादयन्तीयं श्रुतिर्ज्ञातुस्स्वरूपप्रयुक्तं ज्ञानमिति दर्शयति। न च दृष्टिविशेषणतया द्रष्टुरुपादानमिति सांप्रतम्; पुंल्लिङ्गनिर्देशविरोधात्।

हेतोश्च साध्यसमत्वापत्तेः। द्रष्टुः स्वरूपनिर्देशपरत्वेपि दृष्टिपदस्य, असमाधेयमहेतुत्वम्; स्वपक्षहानिश्च। आत्मनस्तु नित्यत्वमप्राचाल्यम (ल्या) नेकन्यायागमसिद्धं युक्तं हेतुतया व्यपदेष्टुम्। न हि सति पदार्थे तत्स्वरूपोपाधयो न भवितुमर्हन्ति, सति कनक इव पैङ्गल्यम्, प्रभेव च प्रदीपे। तेनायमर्थः – आत्मस्वभावभूतायाश्चिते र्बाह्याभ्यन्तर-विषयविशेषसंबन्धप्रकारप्राप्तदृष्टिघ्रातिरसयतिवक्तिश्रुतिमतिस्पृष्टि-विज्ञातिव्यपदेशभेदायाः स्वात्मावभासिन्यास्संसारापवर्गावस्थयोर्न जातुचिद्विपरिलोपो विद्यत इति। 'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव, एवं वा अरे अयमात्मा अनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनः,' तथा, 'स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा', 'आत्मज्योति-स्सम्राडिति होवाचे' ति। तथाऽपवर्गदशायामेवच्छन्दोगाः', 'न पश्यो मृत्युं पश्यति, न रोगं नोत दुःखताम्। सर्वं ह पश्यः पश्यति', 'नोपजनं स्मरन्' इति। 'स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन्' इति। 'स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते' इति च। अन्याश्च, 'जानात्येवायं पुरुषः; ज्ञातव्यं तु न वेद' इत्याद्यास्सकलकरणोपरमदशायामप्यात्मनः प्रबोधमभिदधानाः श्रुतयो बोधस्वभावतामस्य द्रढयन्ति। 'निर्वाणमय एवाय (ह) मात्मा ज्ञानमयोऽमल' इत्यादि च पुराणे। 'ज्योतिषामपि तज्ज्योति' रित्यादि इतिहासे। भगवान् शौनकश्च –

यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः।
दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा।।

यथोदपानकरणात् क्रियते न जलाम्बरम्।
सदेव नीयते व्यक्तिमसतस्सम्भवः कुतः।।

तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः।
प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते'।। इति।

अत एव हि सूत्रकारश्च, 'ज्ञोऽत एवे' ति॥

(अनित्यगोचरनिश्चयसंशयादिव्यवहारनिर्वाहः)

तदेवमात्मस्वभावभूतस्य चैतन्यस्य विषसंश्लेषविशेषेषु निश्चयसंशयादि व्यवहारभेदः, तत्तद्विशेषभाजि चैतन्ये वा। चैतन्यस्य विषयेण दृढसंयोगो हि निश्चयः; तस्यैव बहुभिर्युगपददृढ-संयोगस्संशयः; ज्ञानवासनानुसारेण संश्लेषस्स्मरणमित्यादिः। उक्तञ्च 'आत्मधर्मस्य चैतन्यस्य विषयेण संयोगो ज्ञानमित्युच्यते' इति। न चैवं संयोगस्योभयाश्रितत्वेन विषयस्यापि ज्ञातृत्वप्रसंगः; विषयेणसंयोगाभावात्। चैतन्येन हि तस्य संयोगः; बाह्यप्रकाशवत्। यथा खल्वालोकसम्बन्धेऽपि प्रकाशे सूर्यादेरेव प्रकाशकत्वम्, न घटादेः। अथ सूर्यादितन्त्रत्वादालोकस्य स एव तद्धर्मी तत्सम्बन्धेनार्थान्तरस्य प्रकाश [क] इत्युच्यते, इहापि तर्हि चैतन्यस्यात्मधर्मत्वात्तेनार्थान्तरं स्पृशन् स एव जानातीत्युपपद्यते॥

तत्सिद्धं चैतन्यस्वभाव एवायमात्मा आत्मानं विदन्नेवास्ते; अन्यत्तु निमित्तभेदानुसारेण जानाति, न जानाति चेति।

(स्वप्रकाशेप्यात्मन्यागमाद्यावश्यकता)

तदेवं चैतन्यस्वभावः परिस्फुरन्नप्ययमात्मा गम्भीरजलाशय-चरमीनवत् जलसंसृष्टक्षीरवच्च न विविच्य स्फुटं चकास्तीति तदुपपादनन्यायानुगताः पूर्वानुमानभेदाः वचनानि चान्द्रियन्ते। तैरप्यपरितुष्यन्तो यमनियमादियोगाङ्गानुष्ठानक्षपिताशुद्ध्यावरणमलाः निरोधाभ्यासपुटपाकनिर्धूतरजस्तमःकलङ्कसत्त्वोद्रेकसमुत्थस्वेतरसकल-विषयवैलक्षण्यापरोक्षज्ञानाय प्रयतन्ते। भावनाप्रकर्षपर्यन्ते चापरोक्ष-ज्ञानमुदयत इति सर्ववादिनिर्विवादमिति न तदुपपादनायाद्य प्रयत्यते।

एवमात्मा स्वतस्सिध्यन्नागमेनानुमानतः।
योगाभ्याससभुवा स्पष्टं प्रत्यक्षेण प्रकाश्यते॥४३॥

(आत्मनित्यत्वसाधनारम्भः)

अथास्य कालावच्छेदपरीक्षा।

(क्षणिकत्वशङ्का)

तत्र सुगतमतानुसारिणः सन्मात्रानुबन्धिनीं क्षणिकतामाचक्षाणा नित्यात्मदर्शनमेव सर्वानर्थमूलं मन्यमानाः क्षणभङ्गिनमेनं संगिरन्ते, यत्सत् तत् क्षणिकम्; संश्चायमात्मेति। कथं पुनस्सन्मात्रानुबन्धिनी क्षणिकता? अक्षणिकस्य सत्तानुपपत्तेः। यन्न कस्मैचित्कार्याय, अन्ततस्सार्व? यविज्ञानगोचरत्वायापि न प्रभवति – न तस्य सद्भावस्संभाव्यत इत्यर्थक्रियाकारितैव सत्ता भावानाम्। न च सा स्वव्यापकभूतक्रमगौगपद्यविरहिण्यक्षणिके संभविनीत्यन्यत्र निरवकाशतया क्षणिकतयैवानुबध्यते।। कथं पुनः क्रमयौगपद्ययोरर्थक्रियाव्यापकत्वम्? कथं वा तयोरक्षणिकान्निवृत्तिः? श्रूयताम्।

अर्थक्रियासु भावानां कर्तृत्वस्य द्वयी गतिः।
क्रमेण युगपद्वेति न विधान्तरसंभवः।।४४।।

भावाभाववदनयोरन्यतरनिवृत्तावन्यतरव्यवस्थानादर्थक्रियाजनने भावानां न तृतीयप्रकारसंभव इति क्रमाक्रमप्रतिबद्धैवार्थक्रिया। न चाक्षणिके क्रमयौगपद्ये संभवतः।।(आत्मसिद्धावेतदुपरितन ग्रन्थो नैवोपलभ्यते)

॥ श्रीः ॥

ईश्वरसिद्धिः

तत्र कस्यचिदेकस्य वशे विश्वं प्रवर्तते।
इति साधयितुं पूर्वं पूर्वपक्षं प्रचक्ष्महे॥१॥

तत्र मीमांसकाः प्राहुः – नायं सर्वार्थदर्शनशक्तिसंपन्नः पुरुषोऽभ्युपगममर्हति; अतिपतितसकलसाधकप्रमाणसंभावनाभूमित्वात्, स्फुटविविधबाधकत्वाच्च। तथाहि–अस्य प्रत्यक्षमन्यद्वा साधकं भवेत्; प्रत्यक्षमपि लौकिकं यौगिकं वा।

(लौकिकप्रत्यक्षस्येश्वरासाधकत्वम्)

व्यवस्थितमितस्वार्थं न तावदिह लौकिकम्।
साधनं तेन सर्वार्थतज्ज्ञानादेरसिद्धितः॥२॥

सर्वार्थदर्शनशक्तिशालिनमवगगमयन्तो(तो) (ता?) हि देशकालस्वभावविप्रकर्षव्यवधानजुषस्सर्व एवार्थास्तद्दर्शनं शक्तिश्च गोचरयितव्यानि। न च विद्यमानेन्द्रियसन्निकर्षयोग्यकतिपयविषय-नियतवृत्तेर्लौकिकप्रत्यक्षस्य निरवधिरयं महिमा संभावनाभूमिरिति कथमिव तदिह साधनमिति मन्येमहि।

(योगिप्रत्यक्षसामान्यस्यासाधकत्वम्)

नापि योगिप्रत्यक्षमस्य साधकम्; यतः –

प्रत्यक्षत्वे तदप्येवं विद्यमानैकगोचरम्।
भूतादिगोचरं नैव (वा न) प्रत्यक्षं प्रतिभादिवत्॥३॥

तत्खलु योगिविज्ञानमैन्द्रियकं न वा। ऐन्द्रियकमपि बहिरिन्द्रियसंभवमान्तरकरणजनितं वा। बहिरिन्द्रियाणि तावत् समधिगतनिजविषयसन्निकर्षसहकारीणि तद्गोचरज्ञानजननानीति जगति विदितम्। अतो न रसनादिभिरजातातिवृत्तव्यवहितादिसकलविषयवेदनप्रसंगः। न चाविद्यमानै रजताभिस्संभवति सन्निकर्षः; तस्य द्व्याश्रयत्वादाश्रयाभावे तदसंभवात्। अतः अपेक्षितोर्थसन्निकर्षः सहकारिविरहे (अपेक्षितार्थसन्निकर्षसहकारिविरहे?) कथमिन्द्रियाण्यतीतादिविषयसाक्षात्काराय कल्पेरन्? भवति च – यत् यत्सहकारि यत्कार्यजननं, तत् तदभावे न तज्जनयति; यथा क्षितिसलिलसहकारि अङ्कुरकार्यजननबीजं क्षित्याद्यभावेऽङ्कुरम्। अर्थसन्निकर्षसहकारीणि बहिरिन्द्रियाणि ज्ञानजननानीति तान्यपि नातीतेऽनागते वाऽर्थे ज्ञानं जनयन्तीति न तदुपजनितं प्रत्यक्षं यथोक्तविषयनियममतिक्रामति। नाप्यान्तरकरणसंभवम्, आन्तरगोचर एव सुखादौ स्वान्तस्वातन्त्र्यात्। बाह्यविषयमितिषु च मनसो निरंकुशकरणताङ्गीकारे हि कृतं चक्षुरादिभिः। अतश्च न कश्चिदन्धो बधिरो वा भवेत्। भवति चात्र – विमतिपदं मनो बहिरिन्द्रियनिरपेक्षं न बाह्यप्रत्यक्षगोचरे प्रवर्तते, तत्र तत्तन्त्रवृत्तित्वात्। यत् यत्र यत्तन्त्रवृत्ति, न तत् तन्निरपेक्षं तत्र प्रवर्तते, यथाऽऽलोकापेक्षप्रवृत्ति चक्षुः स्वगोचरे अन्धतमस इति।

(सिद्धिसंस्कृतस्याप्यक्षस्यासाधकत्वम्)

न च सिद्धौषधमन्त्रतपस्समधिमहिमसमासादितातिशयानीन्द्रियाणि कदाचिदपजहति समधिगतविषयनियममिति संभवति; सांसिद्धिकसामर्थ्याविर्भावैकफलत्वात्तेषाम्; सामर्थ्यस्य च प्रतिनियमात्। न खलु सुप्रयुक्तभेषजशतविहितसंस्कारमपि श्रोत्रं रूपरसविभागावगमाय कल्पते। भवति च– विवादाध्यासितबाह्याभ्यन्तरकरणपाटवातिशयोऽनुल्लङ्घितसीमा ऐन्द्रियकप्रकर्षत्वात् दृश्यमानतत्प्रकर्षवत्।

इत्यैन्द्रियकं ज्ञानं नातीतादि गोचरयति।

(ध्यानजप्रत्यक्षस्यासाधकत्वम्)

भावनाप्रकर्षपर्यन्तजन्मनस्तु सत्यपि विशदनिर्भासित्वे प्राच्यानुभवगोचरादनधिकमधिकं वाऽध्यवस्यतः स्मृतिविभ्रमस्त्रोतसोरन्यतरावर्तपरिवर्तिनः कुतः प्रामाण्यकूलप्रतिलम्भः; कुतस्तराञ्च प्रत्यक्षतयोत्तम्भनम्; प्रत्यक्षस्य वा सतः कथमिव विदितविषयनियमव्यतिक्रमः; अतिक्रामतो वा कुतः प्रत्यक्षत्वमिति न विश्वानुभवैश्वर्यशालिनि प्रत्यक्षं प्रमाणम्।

(प्रत्यक्षातिरिक्तस्याप्यसाधकत्वम्)

नापि प्रमाणान्तरम्। तत्खल्वनुमानमागमो वा। अनुमानमपि विशेषतोदृष्टं सामान्यतोदृष्टं वा। तत्र सकलपदवीदवीयसि भगवति न तावत् स्वलक्षणसाक्षात्कारपूर्वकाविनाभावावधारणाधीनोदयत्वादिद(दाद्य?) मनुमानमुदेतुलम्। नह्यनवगतचरहुतभुजस्तदविनाभावितया धूममनुसंधातुमीशते। न च सर्वार्थनिर्माणसाक्षात्कारपटीयसि लिङ्गं सामान्यतो दृष्टमपि किंचन लभ्यते।।

(तार्किकवादः)

नन्वेकचेतनाधीनं विवादाध्यासितं जगत्।
अचेतनेनारब्धत्वादरोगस्वशरीरवत् ॥४॥

तथा सर्वार्थनिर्माणसाक्षात्करणकौशलम्।
कार्यत्त्वादेव जगतस्तत्कर्तुरनुमीयताम्॥५॥

सर्वं हि कार्यमुपादानोपकरणसंप्रदानप्रयोजनसंवेदिचेतनपरचितमवगतं घटमणिकगृहादि। कार्यञ्च विमतिपदमवनिगिरिमहार्णवादीति तदपि तथाविधबुद्धिमद्धेतुकमध्यवसीयते। न च कार्यत्वमसिद्धमिति वाच्यम् – अवयवसन्निवेशादिभिर्हेतुभि–

स्तत्सिद्धेः। इह चान्त्यावयविभ्यः प्रभृति आद्व्यणुकमखिलामवयवि क्रमनिहीयमाननानावयवव्यतिषङ्गविशेषजनितमवगतमिति अन्तत उपादानं चतुर्विधाः परमाणवः प्रपञ्चस्य। तेषामादिपरिस्पन्दश्च तदनुगुणदृष्टविशिष्टतत्तत्क्षेत्रज्ञसंयोगासमवायिकारणक इति उपकरण-मपि समस्तक्षेत्रज्ञवर्तीनि धर्माधर्मलक्षणान्यदृष्टानि। प्रयोजनं पुनस्त-दभिनिर्वर्तितविचित्रार्थक्रियाऽऽकारश्चेतनोपकारप्रकारभेदोऽपर्यन्तः। तदुपभुजस्त एव क्षेत्रज्ञास्संप्रदानम्। न चामी स्वंसमवायिनावपि धर्माधर्मावलमवलोकयितुमिति तदतिरेकी निखिलभुवननिर्माणा-निपुणोऽधिकरणसिद्धान्तसमधिगतनिरतिशयसहजसकलविषय-संविदैश्वर्यशक्त्यतिशयः पुरुषधौरेयकः (रेय एकः ?) किमिति न सामान्यतोदृष्टलिङ्गादनुमीयते?

(मीमांसकेन तार्किकदूषणम्)

तदिदमविदितानुमानवृत्तस्य स्वमितरचिततरलतर्कोल्लसितमिति परिहसन्ति मीमांसकाः।

तथाहि – किमिदमेकचेतनाधीनत्वं नामाभिप्रेतं तनु (?) भुवनादेः? तदायत्तत्वमिति चेत् –

किमस्य तस्मिन्नायत्तं किन्नु जन्माथ वा स्थितिः। प्रवृत्ति-र्वाऽऽद्ययोस्तावत् साध्यहीनं निदर्शनम्॥६॥

न खलु शरीरमेकचेतनाधीनोत्पत्तिस्थिति। ये हि यद्देहाधीनसुख-दुःखोपभोगभागिनः, भवति हि तदुचितादृष्टशालिनां सर्वेषामेव तेषां तद्देहिन इव तदुत्पत्तिस्थितिनिमित्तत्वम्। अपिच शरीरावयविनः स्वावयवसमवायलक्षणा स्थितिरवयवव्यतिषङ्गविशेषादृते न चेतयितारं परमपेक्षते। या पुनस्तदपेक्षिणी प्राणनलक्षणा स्थितिः, न सा पक्षीकृते क्षित्यादौ संभवतीति स्थितिमपि नैकरूपां पक्षसपक्षानुयायिनीमुदीक्षामहे।

एकचेतनाधीनप्रवृत्तित्वे तु प्रबलबहुजनसरभसप्रयत्न प्रचाल्यैरुपलतरुथादिभिर्व्यभिचारः। आरब्धत्वादेव चैतत्साध्यसिद्धावधिकमिमुपादानविशेषवचनम्।

(सिद्धसाधनवचनम्)

चेतनाधीनतामात्रसाधनं सिद्धसाध्यता।
चेतनैर्भोक्तृभिर्भोग्यः कर्मभिर्जन्यते हि नः॥७॥

युक्तञ्चैतत्, यत् – उभयवादिसिद्धानामेव चेतनानां कर्तृत्वाभ्युपगमः;लाघवात्। न चोपादानाद्यनभिज्ञतया तत्प्रतिक्षेपः।

उपादानं पृथिव्यादि यागदानादिसाधनम्।
साक्षात्कर्तुं क्षमन्ते यत्सर्व एव च चेतनाः॥८॥

अद्यवदेव विश्वम्भरादयः क्रमप्राप्तागन्तुकोपचयापचयैकदेशशालिनो न युगपदेव निरवशेषविलयजननभागिन इत्यन्तिमपरमाणुसाक्षात्कारो न कर्तृभावोपयोगी।

कर्मणश्शक्तिरूपं यदपूर्वादिपदास्पदम्।
मा भूत्प्रत्यक्षता तस्य शक्तिमद्ध्यक्षगोचरः॥९॥

न खलु कुलालादयः कुम्भादिकार्यमारभमाणास्तदुपादानोपकरणभूतमृद्दण्डचक्रादिकार्योत्पादनशक्तिं साक्षात्कृत्य तत्तदारभन्ते। यदिपरं शक्तिमविदुषामभिलषितसाधने तदुपादानदिव्यवहारोऽनुपपन्नः। इह तु –

आगमादवगम्यन्ते विचित्राः कर्मशक्तयः।
तेन कर्मभिरात्मानः सर्वं निर्मिमता पृथक्॥१०॥

(शक्यक्रियत्वाद्युपाधिवचनम्)

अपिच तदेव चेतनकर्तृकं जगति परिदृश्यते, यदेव शक्यक्रियं

शक्यज्ञानोपादानादि च। न च तथा महीमहीधरमहार्णवादीति कथमिव तत् तत्कार्यत्वम् (र्यम्?); कथन्तरांञ्च तदुपादानोपकरणादेस्साक्षात्कारगोचरता? यादृशं हि कार्यमुपादानाद्यभिज्ञपूर्वकमवगतं घटमणित्कारगोचरता? यादृशं हि कार्यमुपादानाद्यभिज्ञपूर्वकमवगतं घटमणिकादि, तादृशमेव हि तथाविधबुद्धिमद्धेतुकत्वानुमानाय प्रभवतीति।

(हेतोर्विरुद्धत्वम्)

अपिचानीश्वरेण परिमितशक्तिज्ञानेन विग्रहवताऽनवाप्तकामेन कृतमवगतं घटादिकार्यमिति तथाविधं बोद्धारमुपस्थापयन् हेतुरभिमतपुरुषसार्वज्ञ्यसर्वैश्वर्यादिविपर्ययसाधनाद्विरुद्धस्स्यात्। नचैवं सति सर्वानुमानव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गश्शङ्कितव्यः। प्रमाणान्तरगोचरे हि लिङ्गिनि लिङ्गबलादापततो विपरीतविशेषांस्तत्प्रमाणमेव प्रतिरुणाद्धि। इह पुनरतिपतितसकलमानान्तरकर्मभावे सर्वनिर्माणनिपुणे सिसाधयिषिते यावन्तोऽन्वयव्यतिरेकावधारिताविनाभावभाजो धर्मास्तानप्यविशेषेणोपस्थापयति।

(सत्प्रतिपक्षितत्वम्)

अपिच–

स्वार्थकारुण्यभावेन व्याप्ताः प्रेक्षावतः क्रियाः।
ईश्वरस्योभयाभावाज्जगत्सर्गो न युज्यते॥११॥

अवाप्तकामत्वान्न तावदात्मार्थे सृजति; प्रलयसमये प्रलीनसकलकरणकलेवरादिभोगोपकरणतया च चेतनानां दुःखाभावात् दुःखिदर्शनजनितकृपाप्रयुक्तिरपि नास्तीति व्यापकभूतस्वार्थकारुण्यनिवृत्तेर्व्याप्यभूतया प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यापि निवर्तितव्यम्।

सुखैकतानं जनयेज्जगत् करुणया सृजन्।
तत्कर्मानुविधायित्वे हीयेतास्य स्वतन्त्रता॥१२॥

(अनेकान्तत्वम्)

न चोपादानादिसाक्षात्कारिण एव कर्तृत्वमित्यपि नियमः; उपादानमुपकरणञ्चाविदुष एवात्मनो ज्ञानादिषु कर्तृत्वात्।

(मीमांसाकमतोपसंहारः)

अतः–

असिद्धत्वाद्विरुद्धत्वादनैकान्त्याच्च वर्णितात्।
कार्यत्वहेतोर्जगतो न यथोदितकर्तृता (?) ॥१३॥

प्रयोगश्च भवति–महीमहीधरादि कार्यं न भवति, प्रसिद्ध-कार्यविलक्षणत्वात् गगनवत्; अशक्यदर्शनोपादानोपकरणत्वाद्वा, व्यतिरेकेण घटादिवत्। परमाणवो न प्रत्यक्षाः निरतिशयसूक्ष्मद्रव्यत्वात्, तथैव घटादिवत्। विमतिविषयः कालो न लोकशून्यः कालत्वात् इदानीन्तनकालवत्। तनुभुवनादि ईश्वरकर्तृकं न भवति कार्यत्वात्तद्वदेव। ईश्वरः कर्ता न भवति प्रयोजनरहितत्वादशरीरत्वाद्वा मुक्तात्मवदिति।।

(तार्किकसमाधानम्)

अत्र ब्रूमो न कार्यत्वं क्षित्यादौ शक्यनिह्नवम्।
सभागत्वात् क्रियावत्त्वान्महत्त्वेन विशेषितात्॥१४॥

तादृशादेव मूर्तत्वात् बाह्यप्रत्यक्षताऽन्वितात्।
ससामान्यविशेषत्वादित्यादिभ्यो घटादिवत्॥१५॥

नचेदृश एव सन्निवेशः कार्यः, नेतर इत्यवयवसन्निवेशविशेषप्रतिनियतं रूपभेदमुदीक्षामहे।

(पूर्वोक्तोपाधिनिरासः)

यत्तु – शक्यक्रियं शक्यज्ञानोपादानोपकरणञ्च क्रियत इति – तदस्तु नाम। किन्तु ते क्रियाज्ञानशक्ती क्रियाज्ञानाभ्यामेव समधिगमनीये; ते च क्षित्यादिषु यथोक्तसाधनबलसमुपस्थापिते

इति न विशेषः प्रसिद्धप्राकारगोपुरादिकार्येभ्यस्तनुभुवनादेः। न चैतावानेव क्रियागोचर इति विषयनियमः कश्चित् क्रियाया दृष्टः; येनेदमशक्यक्रियमध्यवस्येम। सिद्धे च कार्यत्वे तदुपादानादि-साक्षात्करण तदधिष्ठानतत्प्रेरणनिपुणः पुरुषविशेषस्सिद्धत्येव।

(उक्ताधिष्ठानादिस्वरूपशोधनम्)

अधिष्ठानञ्च तत्प्रवृत्त्यनुगुणसंकल्पवदीश्वरसन्निकर्षः, क्षेत्रज्ञेनेव स्वशरीरादौ। स च द्रव्यैस्संयोगलक्षणः, तद्गुणैस्तु संयुक्त-समवायरूपः। प्रवृत्तिश्च परमाणूनां परिस्पन्दलक्षण। धर्माधर्मयोस्तु फलोदयानुकूलता (?) दृशदेशकालादिसहकारिसहितता (?) ताभ्यां धर्माधर्माभ्यामेव फलम्, चेतनानधिष्ठितानां सर्वेषामेतेषामचैतन्ये-नाकिञ्चित्करत्वात्। न हि चेतनेन वर्धकिनाऽनधिष्ठिता वासी देशकालादिसहकारिशतसमधिगमेऽपि यूपादीन्यापादयितुमलम्। बीजाङ्कुरादयस्तु पक्षान्तभूर्ता इति तैर्व्यभिचारवचनमनभिज्ञतयैव श्रोत्रियाणाम्। एतेन सुखादिभिर्व्यभिचारोऽपि प्रत्युक्तः।

(क्षेत्रज्ञेषु तदयोगः)

नचोभयवादिसिद्धतामात्रेण क्षेत्रज्ञानामेवेदृशाधिष्ठातृत्वकल्पन-मुचितम्, तेषां सूक्ष्मव्यवहितादिदर्शनाशक्तेर्निश्चितत्वात्। दृष्टानुसारिणी हि सर्वत्र कल्पना; न दृष्टविरोधिनी। नचैवमीश्वरस्या-शक्तिर्निश्चिता। प्रमाणान्तरतस्तत्सिद्धेः। यथोदितप्रमाणबलेन सिध्यन् सांसिद्धिक सर्वार्थदर्शनतत्प्रेरणशक्तिसंपन्न एव सिध्यति; कार्यत्वस्य समर्थकर्तृपूर्वकत्वेन प्रतिबन्धात्।

(धर्मविशेषविरुद्धत्वनिरासः)

यत्तु परिमितशक्तिज्ञानानैश्वर्याद्यापादनाद्धर्मविशेषविपरीत-साधनत्वमुद्भावितम् – तदतिस्थवीयः, अप्रयोजकत्वात्तेषाम्। न हि किंचित् क्रियमाणं कर्तुरर्थान्तरविषयमसामर्थ्यमज्ञानं वा स्वोत्पत्त-

येऽपेक्षते; स्वसंपादनसमर्थकर्तृमात्राक्षेपात् केवलव्यतिरेकासिद्धेः। तावतैवोपपद्यमाने कार्योदये संबन्धिनोऽकिञ्चित् करस्यार्थान्तरविषयस्याभावस्य हेतुत्वकल्पनानुपपत्तेः।

अपिच किं तदितरसमस्तवस्तुविषयमज्ञानादि व्यापकमुत कतिपयगोचरमिति विवेचनीयम्। न तावदशेषविषयम्; अनुपलब्धेः। न खलु कुम्भकारः कुम्भातिरेकि किमपि न विजानाति। अथ कतिपयविषयम्-तदपि न, अनियतविषयतया तस्यतस्य व्यभिचारदर्शनात्। न चास्ति किंचिद्व्यवस्थितम्, यदविद्यादिमानेव कर्तृतामनुभवति। न च शरीरिणैव कर्त्रा भाव्यम्, शरीरग्रहणेनैवानैकान्त्यात्। न खलु शरीरविशिष्टस्सन्नेवायमात्मा शरीरमुपादत्ते, अयोगिनो युगपदनेकशरीरग्रहणायोगात्। पूर्वदेहपरित्यागेन देहान्तरप्रापककर्मप्रेरितप्राणसहाय एव देहान्तरं प्रविशतीत्युपपादितमात्मचिन्तायाम्।

(देहदृष्टान्तेन देहनिरपेक्षाधिष्ठानस्थापनम्)

किंचात्मनश्शरीरमधितिष्ठतोऽधिष्ठानक्रियाकर्मभूतस्य देहस्याधिष्ठातृदशानुप्रवेशोऽनुपपन्नः, युगपदेकक्रियायामेकस्य कर्मकर्तृत्वविरोधात्। अधितिष्ठासितदेहसंयोगवत एव तत्प्रवृत्त्यनुगुणप्रयत्नयोगलक्षणमधिष्ठानं दृष्टमिति चेत्-अस्त्वेकतत्त्व (अस्त्वेवम्; तत्तु अ?) संबद्धस्याधिष्ठानानुपपत्तेः। प्रेर्यवस्तुसंबन्धिना प्रेरकेण भवितव्यमिति; न पुनर्देहसंबन्धेन भाव्यमिति। कुतो निर्णयः? इत एव, यतोऽन्यदप्यधिष्ठीयमानं मानदण्डादि स्वसबन्धिनैवाधिष्ठीयते। तेनाधिष्ठानक्रियापेक्षिताधिष्ठेयपदार्थसंबन्धमात्रातिरेकेण देहसंबन्धो नामापरो नादर्तव्यः। अस्ति चेश्वरस्यापि जगदुपादानोपकरणैस्संबन्ध इत्युक्तमेव।

(देहव्यतिरिक्तेपि देहसंबन्धं बिना प्रवर्तनप्रदर्शनम्)

अथ—स्वदेहव्यतिरिक्ते वस्तुनि प्रवृत्तिविशेषकरत्वं देहद्वारेणैव। दृष्टं हि दण्डचक्रादिषु करसंयोगादिना कुलालादेः प्रवर्तयितृत्वमित्युच्येत

– तदपि न – अभिध्यानमात्रेणैव परशरीरगतगरनिरसन विसारण-दर्शनात्।। कथमसति शरीरे परप्रेरणात्मकस्संकल्प इति चेत्–किं शरीरं संकल्पयति, येन तदभावे न भवेत्।। करणमिति चेन्न – मनसः करणत्वात्। किमस्तीश्वरस्य मनः? बाढम्। नन्वेवं विग्रहधर्माधर्मानैश्वर्यादयः साधारणधर्माः प्रादुःष्युः – मैवम्; कार्यत्वाक्षिप्तसमर्थकर्तृत्त्वाद्रढिम्नैवापास्तत्वात्।मनसो नित्येन्द्रियतया देहापगमेऽपि संबन्धाभ्युपगमादनैकान्तिकश्च। यावद्धि दृष्टानुगुणं व्याप्त्युपयोगि, तावदनुज्ञायते। नचास्मदादेर्मनसाऽप्यचिन्त्यरचनस्या-पर्यन्तविस्तारस्य महाभूतभौतिकप्रपञ्चस्य प्रादेशिकशरीरकः किंचिज्ज्ञः पुण्यपापपरवशगतिरलं निर्माणायेत्यपरिमितज्ञानैश्वर्यशक्तिश्शरीरा-द्यनपेक्षः संकल्पादेव सकलभुवननिर्माणक्षमः कर्ता सिद्धः।

(दृष्टान्तदृष्टवैषम्यायोगशङ्कापरिहारः)

ईदृशेन कर्त्रा घटादिषु कार्यत्वस्य संबन्धो न दृष्ट इति चेत्–अतिगहनगिरितटाधिष्ठानेनातिप्रकृष्टादृष्टचरेन्धननिवहसंबन्धिना हुतवहविशेषेण महानसादौ धूमस्य वा किं संबन्धो दृष्टः, येन धूमविशेषदर्शनाद् गिरिशिखरे तथाविधाग्निरनुमीयते।। यादृशो धूमो यत्नावगतस्तत्रैव तादृशस्तत्संपादनसमर्थो दृष्टान्तभूमावपरिदृष्टोऽपि सामान्यव्याप्तिबलेन पक्षधर्मतावशात्सिध्यतीति चेत्–तदिदमस्माभिर-भिधीयमानं किमिति न हृदयमधिरोहति भवताम्। इहापि कार्यत्वं समर्थकर्तृपूर्वकत्वेन घटादिषु विदितसंबन्धनियमं क्षित्यादिपु दृश्यमानं स्वसंपादनसमर्थमदृष्टपूर्वमेव बुद्धिमत्कर्तारमुपस्थापयति। यथैव हि देशकालेन्धनपरिमाणादिविशेषानादरेण धूमस्य स्वोदयानुगुणहुतवहमात्रेण संवन्धनियमः, तथैवानीश्वरत्वकिंचिद्ज्ञत्वशरीरित्वपुण्यपापपरवशत्व-मनुष्यत्वादिविशेषप्रहाणेन कार्यस्य स्वनिर्माणसमर्थबुद्धिमत्कर्तृमात्रेण संबन्धनियमनिश्चय इति न कश्चिद्विशेषः।

(कर्त्रन्तरवैलक्षण्यस्यानेकदृष्टान्तमुखेन स्थिरीकरणम्)

अपिच विभुद्रव्यसंयोगिनः परिस्पन्दवतश्च सर्वत्र स्पर्शवत्त्वाव्यभिचारेऽपि ज्ञानसुखादिनित्यद्रव्यविशेषगुणानुमितात्मसंयोगिनो मनसः कथमिव स्पर्शरहितत्वम्? कथञ्च वायवीयद्रव्यस्य महिमगुणशालिनो नियताधिष्ठानस्पार्शनत्वनियमदर्शनेऽपि त्वगिन्द्रिये तद्विपर्ययः, तैजसस्य वा रूपस्पर्शयोः, अन्यतरस्य वा प्राकट्य- नियमेऽपि रूपोपलम्भसाधनतानुमिततैजसभावस्य चक्षुषो नियमेन तदुभयानुद्भवाभ्युपगमः? अथ कार्यदर्शनानुमितसद्भावानां तैजसादिभावेऽपि तत्तद्विशेषाणां योग्यानुपलब्धिबाधितत्वात् तदभ्युपगमेऽनेकनियमभङ्गप्रसङ्गाच्च तथाऽभ्युपगमः, हन्त तर्हि प्रकृतविषयेऽपि प्रसञ्जितधर्मविशेषाणामनुलम्भबाधाविशेषात् अनेकनियमदर्शनविघातप्रसङ्गाच्च तथाऽभ्युपगम इति सर्वं समानमन्यत्राभिनिवेशात्।।

(ईश्वरसाधकानि अचेतनत्वादीन्यनुमानान्तराणि)

दृश्यन्ते हि नीत(नियत)यः। यथा विवादास्पदं परमाण्वादि प्रेक्षावत्प्रेरितं चेष्टते अचेतनत्वात्। यदचेतनं तत्तथा; यथा तथाविधं कन्दुकादि। तथा – विवादाध्यासिता बाह्याभ्यन्तरप्रवृत्तयः प्रकृत्युपकरणप्रत्यक्षपूर्विकाः कार्यत्वात्तद्वदेव।

प्रत्यक्षं तत् प्रमेयत्वात्पदार्थत्वाद्घटादिवत्।
एकेच्छानुविधायीदम (मा) चैतन्यात्स्वदेहवत्।।१६।।

एकेनाधिष्ठिताः कार्यं कुर्वते सर्वचेतनाः।
देहसंबन्धसापेक्षकार्यकृत्त्वात् त्वगादिवत्।।१७।।

एकप्रधानपुरुषं विवादाध्यासितं जगत्।
चेतनाचेतनात्मत्वादेकराजकदेशवत् ।।१८।।

(इतःपरमीश्वरसिद्धिग्रन्थो नोपलभ्यते)

श्रीभवद्यामुनमुनये नमः।

।। शुभमस्तु ।।

॥ श्रीः ॥

श्रीभवद्यामुनमुनये नमः।

संवित्सिद्धिः

....

(अद्वितीयश्रुत्यर्थ विचारः)

एकमेवाद्वितीयं त (स?)द्ब्रह्मेत्युपनिषद्वचः।
ब्रह्मणोऽन्यस्य सद्भावं ननु तत् प्रतिषेधति॥
अत्र ब्रूमोऽद्वितीयोक्तौ समासः को विवक्षितः।
किं स्वित्तत्पुरुषः किं वा बहुव्रीहिरथोच्यताम्॥

(परमतेऽत्र तत्पुरुषायोगः)

(२) पूर्वस्मिन्नुत्तरस्तावत्प्राधान्येन विवक्ष्यते। पदार्थस्तत्र तद्ब्रह्म ततोऽन्यत् सदृशं तु वा॥ तद्विरुद्धमथो वा स्यात् त्रिष्वप्यन्यन्न बाधते। अन्यत्वे सदृशत्वे वा द्वितीयं सिध्यति ध्रुवम्॥ विरुद्धत्वे द्वितीयेन तृतीयं प्रथमं तु वा। ब्रह्म प्राप्नोति यस्मात्तद् द्वितीयेन विरुध्यते॥ अतस्सप्रथमास्सर्वे तृतीयाद्या (द्य?) र्थराशयः। द्वितीयेन तथा स्पृष्टा (ष्टाः?) (स्प्रष्ट्रा) स्वस्थास्तिष्ठन्त्यबाधिताः॥ ननु नञ् ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वस्यैव निषेधकम्। द्वितीयग्रहणं यस्मात्सर्व-स्यैवोपलक्षणम्॥ नैवम्, निषेधो न ह्यस्माद् द्वितीयस्यावगम्यते। ततोऽन्यत्तद्विरुद्धं वा सादृशं वाऽत्र वक्ति सः॥ द्वितीयं यस्य नैवास्ति तद्ब्रह्मेति विवक्षिते। सत्यादिलक्षणोक्तीनामपलक्षणता भवेत्॥ अद्वितीये द्वितीयार्थनास्तितामात्रगोचरे। स्वनिष्ठत्वान्नञर्थस्य न स्याद्ब्रह्मपदान्वयः॥ द्वितीयशून्यता तत्र ब्रह्मणो न विशेषणम्। विशेषणे वा तद्ब्रह्म तृतीयं प्रथमं तु वा॥

(बहुव्रीह्ययोगः)

(३) प्रसक्तं पूर्ववत्सर्वं बहुव्रीहौ समस्यति। ब्रह्मणः प्रथमा (मो?) ये च तृतीयाद्या जगत्त्रये।। ब्रह्म प्रत्यद्वितीयत्वात् स्वस्थास्तिष्ठन्त्यबाधिताः। किञ्च तत्र बहुव्रीहौ समासे संश्रिते सति।। वृत्त्यर्थस्य न पदार्थान्तरान्वयः। सत्या(त्य?)र्थान्तर सम्बन्धे षष्ठी यस्येति युज्यते।। द्वितीयवस्तुनास्तित्वं न ब्रह्म न विशेषणम्। असत्त्वात्; नह्यसद्ब्रह्म भवेत्, नापि विशेषणम्।। तस्मात्प्रपञ्चसद्भावो नाद्वैतश्रुतिबाधितः। स्वप्रमाणबलात्सिद्धः श्रुत्या चाप्यनुमोदितः।।

(सिद्धान्ते अद्वितीयश्रुत्यर्थः)

(४) तेनाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतेरर्थोऽयमुच्यते। द्वितीयगणनायोग्यो नासीदस्ति भविष्यति।। समोवाऽभ्यधिको वाऽस्य यो द्वितीयस्तु गण्यते। यतोऽस्य विभव्यूहकलामात्रमिदं जगत्।। द्वितीयवागास्पदतां प्रतिपद्येत तत् कथम्। यथा चोलनृपस्सम्राडद्वितीयोऽद्य (त्र) भूतले।। इति तत्तुल्यनृपतिनिवारणपरं वचः। न तु तद्भृत्यतत्पुत्रकलत्रादिनिषेध (निवार) कम्।। तथा सुरासुरनरब्रह्म ब्रह्माण्डकोटयः। क्लेशकर्मविपाकाद्यैरस्पृष्टस्याखिलेशितुः।। ज्ञानादि षाड्गुण्यनिधेरचिन्त्यविभवस्य ताः। विष्णोर्विभूतिमहिमसमुद्रद्रप्सविप्रुषः। कः खल्वङ्गुलिभङ्गेन समुद्रान् सप्त संख्यया। गणयन् गणयेदूर्मिफेनबुद्बुदविप्रुषः।। यथैक एव सविता न द्वितीयो नभःस्थले। इत्युक्त्या न हि सावित्रा निषिध्यन्तेऽत्र रश्मयः।। यथा प्रधानसंख्येयसंख्यायां नैव गण्यते। संख्या पृथक्सती तत्र संख्येयान्यपदार्थवत्।।

(सिद्धान्ते श्रुत्यन्तरोपष्टम्भः)

(५) तथा–'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि'। इति ब्रवञ्ज(ज्ज?) गत्सर्वमित्थम्भावे न्यवेशयत्।। तथा–'एतावानस्य महिमा ततो ज्यायस्तरो हि सः', 'यत्रान्यन्न विजानाति स भूमा',

'उदरमन्तरम्।। कुरुतेऽस्य भयं व्यक्त' मित्यादिश्रुतयः पराः। 'मेरोरिवाणुर्यस्येदं ब्रह्माण्डमखिलं जगत्'।। इत्यादिकास्समस्तस्य तदित्थंभावतापराः। 'वाचारम्भणमात्रं तु जगत्स्थावरजङ्गमम्।। विकारजातं; कूटस्थं मूलकारणमेव सत्। अनन्यत् कारणात्कार्यं पावकाद्विस्फुलिंगवत्।। मृत्तिकालोहबीजादिनानादृष्टान्तविस्तरैः'। 'नाशकद्दग्धुमनलस्तृणं मज्जयितुं जलम्।। न वायुश्चलितुं शक्तस्त-च्छक्त्याप्यायनादृते।', 'एकप्रधानविज्ञानाद्विज्ञातमखिलं भवेत्।।' इत्यादिवेदवचनतन्मूलाप्तागमैरपि। ब्रह्मात्मनाऽऽत्मलाभोऽयं प्रपञ्च-श्चिदचिन्मयः।। इति प्रमीयते ब्राह्मी विभूतिर्न निषिध्यते।

(प्रपञ्चनिषेधायोगः)

(६) तन्निषेधे समस्तस्य मिथ्यात्वात् लोकदेवयोः।। व्यवहारास्तु लुप्येरन् तथा स्याद्ब्रह्मधीरपि। 'व्यावहारिकसत्यत्वान्मृषात्वेऽप्य-विरुद्धता।। प्रत्यक्षादे' रिति मतं प्रागेव समदूदुषम्। अतश्चोपनिषज्जात-ब्रह्माद्वैतधिया जगत्।। न बाध्यते विभूतित्वाद्ब्रह्मणश्चेत्यवस्थितम्।

(प्रपञ्चे सत्वासत्त्वसंकरविचारः)

(७) ननु सत्त्वे नास्तीति प्रत्ययः कथम्।। असत्त्वे वा कथं तस्मिन्नस्तीति प्रत्ययो भवेत्। सदसत्त्वं तथैकस्य विरुद्धत्वादसंभवि।। सदसत्प्रत्ययप्राप्तविरुद्धद्वन्द्वसंगमे। तयोरन्यतरार्थस्य निश्चया-भावहेतुतः।। सदसत्त्वं प्रपञ्चस्य जैनास्तु प्रतिजानते। सत्त्वप्राप्तिं पुरस्कृत्य नास्तीति प्रत्ययोदयात्।। सदा सत्त्वं प्रपञ्चस्य सांख्यास्तु प्रतिपेदिरे। सदसत्प्रत्ययप्राप्त विरुद्धद्वन्द्वसंकटे।। बिवरोधपरिहारार्थं सत्त्वासत्वांशभङ्गतः। सदसद्भ्यामनिर्वाच्यं प्रपञ्चं केचिदूचिरे।। सत्त्वासत्त्वे विभागेन देशकालादिभेदतः। घटादेरिति मन्वाना व्यवस्थामपरे जगुः।। तदेवं वादिसंमर्दात् संशये समुपस्थिते। निर्णयः क्रियते तत्र मीमांसकमतेन तु।। घटस्वरूपे नास्तित्वमस्तित्वं यद्यबूबुधत्

(न्?)। स्यादेव युगपत्सत्त्वममत्त्वञ्च घटादिषु।। इदानीमिदमत्रास्ति नास्तीत्येवंविधा यतः। देशकालदशाभेदादस्तिना- स्तीति नो धियः।। अतो देशादिभेदेन सदसत्वं घटादिषु। व्यवस्थितं निरस्तत्वा (स्या?) द्वादस्येह न संभवः।। ननु देशादि संबन्धः सत एवोपपद्यते। न देशकालसंबन्धादसतस्सत्त्वमिष्यते।। संबन्धो ह्याश्रयस्तस्मात्सतत्स्सत्त्वं सदा भवेत्। असतः कारकैस्सत्त्वं जन्मनेत्यतिदुर्घटम्।। आद्यन्तवान् प्रपञ्चोऽतस्सत्कक्ष्यान्तर्निवेक्ष्यते। उक्तञ्च – आदावन्ते च यन्नास्ति नास्ति मध्येऽपि तत्तथा।। अतो निश्चितसद्भावस्सदा सन्नभ्युपेयताम्। असतस्सर्वदाऽसत्त्वं जन्ययोगात् खपुष्पवत्।। असत्त्वे न विशेषोऽस्ति प्रागत्यन्तासतोरिह।

(तत्त्वमसिवाक्यार्थविचारः)

(८) श्वेतकेतुमुपादाय 'तत्त्व' मित्यपि यच्छ्रुतम्। षष्ठप्र-पाठके तस्य कुतो मुख्यार्थसंभवः।। कार्पण्यशोकदुःखार्तश्चेत-नस्त्वम्पदोदितः। सर्वज्ञस्सत्यसंकल्पो निःसीमसुखसागरः।। तत्पदार्थस्त-योरैक्यं तेजस्तिमिरवत् कथम्। त्वमर्थस्थे तटस्थे वा [तदर्थस्थे च भेदके]। गुणे तत्त्वंपदश्रुत्योरैकार्थ्यं दूरवारितम्।। अज्ञत्वसर्ववेदित्व-दुःखित्वसुखितादिके। विशेषणे वा चिद्धातोरथवाऽप्युपलक्षणे।। विरुद्धगुणसंक्रान्तेर्भेदस्स्यात् त्वंतदर्थयोः। 'वाच्यैकदेशभङ्गेन चिदेक-व्यक्तिनिष्ठता।। सोऽयं गौरितिवत् तत्त्वंपदयो' रित्यपेशलम्। देशकालदशाभेदादेकस्मिन्नपि धर्मिणि।। विरुद्धद्वन्द्वसंक्रान्तेः सोऽयं गौरिति युज्यते। स्वप्रकाशस्य चिद्धातोर्विरुद्धद्वन्द्वसंगतौ।। न व्यवस्थापकं किञ्चित् देशकालदशादिके। निर्धूतनिखिलद्वन्द्वस्वप्रकाशे चिदात्मनि। द्वैतानर्थभ्रमाभावाच्छास्त्रं निर्विषयं भवेत्। एतेन सत्यकामत्व जगत्कारणतादयः।। मा(योपाधौ) परेऽध्यस्ताः, शोकमोहादयः पुनः। अविद्योपाधिके जीवे विनाशेने (विभागेने?) ति यन्मतम्।। क्षुद्रब्रह्मविदामेतन्मतं प्रागेव दूषितम्। चित्स्वरूपे विशिष्टे वा

मायाऽविद्याद्युपाधयः।। पूर्वस्मिन् सर्वसांकर्यं परजीवाविभागतः। उत्तरस्मिन्नपि तथा विशिष्टमपि चिद्यदि।। चित्स्वरूपं हि निर्भेदं मायाऽविद्याद्युपाधिभिः। विभिन्नमिव विभ्रान्तं विशिष्टञ्च (अभि-मन्यते)।। तटस्थावस्थिता धर्माः स्वरूपं न स्पृशन्ति किम्। न हि दण्डि (ण्ड्य?) शिरश्छेदाद्देवदत्तो न हिंसितः।। अचिदंशव्यपोहेन चिदेकपरिशेषता। अतस्तत्त्वमसीत्यादेरर्थ इत्यप्यसुन्दरम्।। अब्रह्मा-नात्मताभावे प्रत्यक्चित् परिशिष्यते। तत्त्वम्पदद्वयं जीवपरतादात्म्य-गोचरम्।। तन्मुख्यवृत्तितादात्म्यमपि वस्तुद्वयाश्रयम्। भेदाभेदविकल्पस्तु यस्त्वया परिचोदितः।। अभेदाभेदिनोऽसत्ये बन्धे सति (?) निरर्थकः। अभेदो भेदमर्दी तु (ति) स्वाश्रयीभूतवस्तुनोः।। भेदः परस्परानात्म्यं भावानामेवमेतयोः। स्वरूपमभ्युपेत्यैव भेदाभेदविकल्पयोः।। (विधानं) तेन वाग्बाधाविरोधेन निगृह्यसे। भिन्नाभिन्नत्वसंबन्धसदसत्त्व-विकल्पनम्।। प्रत्यक्षानुभवापास्तं केवलं कण्ठशोषणम्। नीले नीलमतिर्यादृक् उत्पले नीलधीर्हि सा।। नीलमुत्पलमेवेदमिति साक्षाच्चकास्ति नः। यथा विदितसंयोगसंबन्धेऽप्यक्षगोचरे।। भेदाभेदा-दिदुस्तर्कविकल्पाऽऽधानविभ्रमः। तद्वत् तादात्म्यसंबन्धे श्रुतिप्रत्यक्ष-मूलके।। श्रुतिदण्डेन दुस्तर्कविकल्पभ्रमवारणम्। निर्दोषाऽपौरुषेयी च श्रुतिरत्यर्थमादरात्।। असकृत् 'तत् त्व' मित्याह तादात्म्यं ब्रह्मजीवयोः। ब्रह्मानन्दंहृ (न्दहृ) दान्तःस्थो मुक्तात्मा सुखमेधते।। फले च फलिनोऽभावान्मोक्षस्यापुरुषार्थता। एकशेषे हि चिद्धातोः कस्य मोक्षः फलं भवेत्।।

(एकस्यास्संविदःप्रपञ्चोपादानत्वेऽनुपपत्तिः)

(८) किञ्च प्रपञ्चरूपेण का नु संविद्विवर्तते। न तावद्घटधीः, तस्यामसत्यामपि दर्शनात्।। न हि तस्यामजातायां नष्टायां वाऽखिलं जगत्। नास्तीति शक्यते वक्तुमुक्तौ प्रत्यक्षबाधनात्।। नाप्यन्यसंवित्, तन्नाशेऽप्यन्येषामुपलम्भनात्।।

(अथ पूर्वपक्षः – तत्र सोपपत्ति संविदेकत्ववचनम्)

(९) ननु संविदभिन्नैका न तस्यामस्ति भेदधीः। घटादयो हि (पि) भिद्यन्ते न तु सा चित् प्रकाशनात्।। घटधीः पटसंवित्तिसमये नावभाति चेत्। नैवम्, घटो हि नाभाति सा स्फुरत्येव तु (सु) स्फुटम्।। घटव्यावृत्तसंवित्तिरथ न स्फुरतीति चेत्। तद्व्यावृत्ति (त्त?) पदेनापि किं सैवोक्ताऽथवेतरत्।। सैव चेत्, भासते, ऽन्यच्चेत्, न ब्रूमस्तस्य भासनम्। किञ्चास्याः स्वप्रकाशाया नीरूपाया न हि स्वतः।। ऋते विषयनात्वान्नानात्वावग्रहभ्रमः। न वस्तु वस्तुधर्मो वा न प्रत्यक्षो न लैङ्गिकः।। घटादिवेद्यभेदोऽपि केवलं भ्रमलक्षणः।यदा, तदा तदायत्तो धीभेदावग्रहोदयः।। कुतः, कुतस्तरां तस्य परमार्थत्वसंभवः।

(संविन्नित्यत्वम्)

(१०) किञ्च स्वयंप्रकाशस्य स्वतो वा परतोऽपि वा। प्रागभावादिसिद्धिस्स्यात्; स्वतस्तावन्न युज्यते।। स्वस्मिन् सति विरुद्धत्वादभावस्यानवस्थितेः। स्वनिमित्तप्रकाशस्य स्वस्याभावेऽप्यसंभवात्।। अनन्यगोचरत्वेन चितो न परतोऽपि च।

(संविन्निर्धर्मकत्वम्)

(११) किञ्च वेद्यस्य भेदादेर्न चिद्धर्मत्वसंभवः। रूपादिवत् अतस्संविदद्वितीया स्वयम्प्रभा।। अतस्तद्भेदमाश्रित्य यद्विकल्पादिजल्पितम्। तदविद्याविलासोऽयमिति ब्रह्मविदो विदुः।।

(उक्तपूर्वपक्षखण्डनविस्तरः॥ संविद्भेदसमर्थनम्)

(१२) हन्त! ब्रह्मोपदेशोऽयं श्रद्धधानेषु शोभते। वयमश्रद्दधानास्स्मो ये युक्तिं प्रार्थयामहे।। प्रतिप्रमातृविषय परस्परविलक्षणाः। अपरोक्षं प्रकाशन्ते सुखदुःखादिवत् धियः।। सम्बन्धिव्यंग्यभेदस्यसंयोगेच्छादिकस्य नः (च)। न हि भेदः स्वतो नास्ति नाप्रत्यक्षश्च

संमतः।।

(नित्यविभुसंविदैक्यपक्षेऽनुपपत्तिः)

(१३) यदि सर्वगता नित्या संविदेवा (का?)भ्युपेयते। ततस्सर्वं सदा भायात्, न वा किञ्चित्कदाचन।। तदानीं न हि वेद्यस्य सन्निधीतरकारिता। व्यवस्था घटते वित्तेः व्योमवद्वैभवाश्रयात्।। नापि कारणभेदेन, नित्यायास्तदभावतः। न च स्वरूपनानात्वात्, तदेकत्व-परिग्रहात्।। ततश्च बधिरान्धादेश्शब्दादिग्रहणं भवेत्। गुरुशिष्या-दिभेदश्च निर्निमित्तः प्रसज्यते।।

(संविद्भिन्नसर्वापलापेन शङ्का तत्खण्डनञ्च)

(१४) ननु नस्संविदो भिन्नं सर्वं नाम न किञ्चन। अतस्सर्वं सदा भायादित्यकाण्डेऽनुयुज्यते।। इदमाख्याहि भोः किन्नु नीलादिर्न प्रकाशते। प्रकाशमानो नीलादिस्संविदो वा न भिद्यते।। आदौ प्रतीतिसुभगो निर्वाहो लोकवेदयोः। यतः पदपदार्थादि न किंचिदवभासते।। द्वितीये संविदोऽद्वैतं व्याहन्येत समीहितम्। यद्ययं विविधाकारप्रपञ्चस्संविदात्मकः।। साऽपि संवित् तदात्मेति यतो नाना प्रसज्यते।

(अविद्यादेर्भिन्नाभिन्नानिर्वचनीयत्वाखण्डनम्)

(१५) न चाविद्याविलासत्वाद् भेदाभेदानिरूपणा। सा हि न्यायानलस्पृष्टा जातुषाभरणायते।।

(तत्र अविद्येत्यत्र नञर्थविचारः)

(१६) तथाहि – यद्यविद्येयं विद्याऽभावात्मिकेष्यते। निरुपाख्य स्वभावत्वासा न किंचिन्नियच्छति।। अर्थान्तरमविद्या चेत्, साध्वी भेदानिरूपणा। 'अर्थानर्थान्तरत्वादिविकल्पोऽस्या न युज्यते। विद्यातोऽर्थान्तरं चासा'विति सुव्याहृतं वचः।। अथार्थान्तरभावोऽपि तस्यास्ते भ्रान्तिकल्पितः।। हन्तैवं सत्यविद्यैव विद्या स्यात्परमार्थतः।

किंच शुद्धाऽजडा संवित्, अविद्येयं तु नेदृशी।। तत् केन हेतुना सेयमन्यैव न निरूप्यते।

(अविद्यापदार्थगतविद्यास्वरूपशोधनम्)

(१७) अपिचेयमविद्या ते यदभावादिरूपिणी।। सा विद्या किन्नु संवित्तिर्वेद्यं वा वेदिताऽथवा। वेद्यत्वे वेदितृत्वे च नास्यास्ताभ्यां निवर्तनम्।। न हि ज्ञानादृतेऽज्ञानमन्यतस्ते निवर्तते। संविदेवेति चेत्; तस्या ननु भावादसम्भवः।। किंचेयं तद्विरुद्धा वा, न तस्याः क्वापि सम्भवः। यतोऽखिलं जगद्व्याप्तं विद्ययैवाद्वितीयया।। अभावोऽन्यो विरुद्धो वा संविदोऽपि यदीष्यते। तदानीं संविदद्वैतप्रतिज्ञां दूरतस्त्यज।।

(अविद्याया आश्रयानुपपत्तिः)

(१८) किंचासौ कस्य? जीवस्य; को जीवः? यस्य सेति चेत्। नन्वेवमसमाधानमन्योन्याश्रयणं भवेत्।। न ते (नर्ते?) जीवादविद्या स्यात्, न च जीवस्तया विना। न बीजाङ्कुरतुल्यत्वं जीवोत्पत्तेरयोगतः।।

(जीवाविद्यानिरासानन्तरं ब्रह्माविद्यानिरासः)

(१९) ब्रह्मणश्चेत्– न – सर्वज्ञं कथं तत् बम्भ्रमीति ते। अविद्याकृतदेहात्मप्रत्ययाधीनता न ते।। ब्रह्मसर्वज्ञभावस्य, तत्स्वाभाविकताश्रुतेः। भेदावभासगर्भत्वादथ सर्वज्ञता मृषा।। तत एवामृषा कस्मान्न स्याच्छब्दान्तरादिवत्। यथा शब्दान्तराभ्याससंख्याद्याः शास्त्रभेदकाः।। भेदावभासगर्भाश्च यथार्थाः, तादृशी न किम्। सर्वज्ञे नित्यमुक्तेऽपि यद्यज्ञानस्य संभवः।। तेजसीव तमस्तस्मान्न निवर्तेत केनचित्। सर्वज्ञत्वादिवचनप्रामाण्यं व्यवहारिकम्।। तात्त्विकं तु प्रमाणत्वमद्वैतवचसामिति। नियामकं न पश्यामो निर्बन्धात्तावकादृते।। अश्रयप्रतियोगित्वे परस्परविरोधिनी। कथं वैकरसं ब्रह्म सदिति प्रतिपद्यते।। प्रत्यक्तवेनाश्रयो ब्रह्मरूपेण प्रतियोगि चेत्। रूपभेदः कुतस्त्योऽयम्; यद्यविद्याप्रसादजः।। ननु सापि तदायत्तेत्यन्योन्याश्रयणं

पुनः।

(अविद्याया वस्तुत्वम्)

(२०) अवस्तुत्वादविद्यायाः (नैतत् तद्दूषणं यदि)।। वस्तुनो दूषणत्वेन त्वया क्वेदन्निरीक्षितम्। ससा....उ (स्वसाध्यसिद्धव) त्काराद्दोषोऽन्योन्यसमाश्रयः।। न वस्तुत्वात्; अवस्तुत्वादित्यतो नेदमुत्तरम्।

(अवस्तुत्वासिद्धिवचनम्)

(२१) किञ्चाविद्या न चेत् (वस्तु व्यवहारः कुतस्त्वयम्)।। (नचैष व्योम–(नचावस्तु ख –) पुष्पादि व्यवहारवदिष्य (दीक्ष्य) ते। 'नाप्यवस्त्विति चो (क्तिस्ते वस्तुतां तत्र साधयेत्)।। (निषिध्यते) समस्तेन नञा वस्त्विति चेत् (न तत्)। समस्तेन नञा वस्तु प्रथमं यन्निषिध्यते।। प्रतिप्रसूत (तं?) व्यस्तेन पुनस्तदिति वस्तुता! अतो न वस्तुना ... ...।। न कश्चकास्तीति विवक्षिर्या (र्वा) स्म जातुचित्। (अतो 'न वस्तु नावस्तु याऽविद्या तद्बले सति।। भेदो न कश्चकास्ती'ति विवक्षीर्मा स्म जातुचित्।)

(अविद्याया जीवस्य चैकत्वनानात्वविकल्पः)

(२२) किञ्च प्रपञ्चनिर्वाहजननी येयमाश्रिता।। अविद्या सा किमेकैव नैका वा तदिदं वद। तदाश्रयश्च संसारी तथैको नैक एव वा।।

(अविद्यैकत्वदूषणम्)

(२३) सा चेदेका, ततस्सैका शुकस्य ब्रह्मविद्यया। पूर्वमेव निरस्तेति व्यर्थस्ते मुक्तये श्रमः।।

(शुकादिमुक्तिमिथ्यात्वेन एकाविद्यापक्षसमर्थनम्)

(२४) स्यान्मतम् नैव ते सन्ति वामदेवशुकादयः। यद्विद्यया निरस्तत्वान्नाद्याविद्येति चोद्यते।। मुक्तामुक्तादिभेदो हि कल्पितो

मदविद्यया। दृश्यत्वान्मामकस्वप्नदृश्यभेदप्रपञ्चवत्।। यत् पुनर्ब्रह्म-विद्यातस्तेषां मुक्तिरभूदिति। वाक्यं तत् स्वाप्नमुक्त्युक्तियुक्ताप्रत्यूहता (युक्त्या प्रत्यूह्यता?) मिति।। (तत्खण्डनम्)

(२५) नन्वीदृशानुमानेन स्वाविद्यापरिकल्पितम्। प्रपञ्चं साधयत्यन्यः कथं प्रत्युच्यते त्वया।। त्वदविद्यानिमित्तत्वे यो हेतुस्ते विवक्षितः।। स एव हेतुस्तस्यापि भवेत् सर्वज्ञसिद्धिवत्।। इत्यन्योन्यविरुद्धोक्तिव्याहते भवतां मते। मुखमस्तीति यत्किंचित् प्रलपन्निव लक्ष्यसे। यथा च स्वाप्नमुक्त्युक्तिसदृशी तद्विमुक्तगीः।। तथैव भवतोऽपीति व्यर्थो मोक्षाय ते श्रमः। यथा तेषामभूतैव पुरस्तादात्मविद्यया।। मुक्तिर्भूतोच्यते, तद्वत् परस्तादात्मविद्यया। अभाविन्येव सा मिथ्या भाविनीत्यपदिश्यताम्।। सन्ति च स्वप्नदृष्टानि दृष्टान्तवचनानि ते। ननु नेदमनिष्टं मे यत् मुक्तिर्न भविष्यति।। आत्मनो नित्यमुक्तत्वान्नित्यसिद्धैव सा यतः। तदिदं शान्तिकर्मादौ वेतालावहनं भवेत्।। येनैवं सुतरां व्यर्थो ब्रह्मविद्यार्जनश्रमः।

(नित्यसिद्धमुक्त्यभिव्यक्तये यतन इति शंका)

(२६) अविद्याप्रतिबद्धत्त्वादथ सा नित्यसत्यपि।। असतीवेति तद्व्यक्तिर्विद्याफलमुपेयते। हस्तस्थमेव हेमादि विस्मृतं मृग्यते यथा।। यथा तदेव हस्तस्थमवगम्योपशाम्यति। तथैव नित्यमुक्तात्म-स्वरूपानवबोधतः।। संसारिणस्तथाभावो व्यज्यते ब्रह्मविद्यया।

(अभिव्यक्तिं विकल्प्य तत्परिहारः)

(२७) हन्त केयमभिव्यक्तिर्या विद्याफलमिष्यते।। स्वप्रकाशस्य चिद्धातोर्या स्वरूपपदे स्थिता। संवित्, किं सैव, किंवाऽहं ब्रह्मास्मीतीति संवित्तिर्व्यक्तिरिष्यते।। ननु ते ब्रह्मविद्या सा सैव तस्याः फलं कथम्। किञ्च सा तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्या भवन्मते।। उत्पत्तिमत्यनित्येति मुक्तस्यापि भयं भवेत्।

(अविद्यायाः ब्रह्मधीप्रतिबन्धकत्वायोगः)

(२८) अपिच व्यवहारज्ञाः सति पुष्कलकारणे।। कार्यं न जायते येन तमाहुः प्रतिबन्धकम्। इह किं तत्, यत् उत्पत्तुमुपक्रान्तं स्वहेतुतः।। अविद्याप्रतिबद्धत्वादुत्पत्तिं न प्रपद्यते। न मुक्तिः नित्यसिद्धत्वात्; न ब्रह्मास्मीति धीरपि।। न हि ब्रह्माहमस्मीति संवित्पुष्कलकारणम्। संसारिणस्तदास्तीति कथं सा प्रतिबध्यते।। यतस्सा कारणाभावादिदानीं नोपजायते। न पुनः प्रतिबद्धत्वात्; अस्थाने तेन तद्वचः।।

(जीवैकत्वपक्षस्य पुनर्विशिष्य दूषणम्)

(२९) किंचैको जीव इत्येतत् वस्तुस्थित्या न युज्यते। अविद्या – तत्समाश्लेषजीवत्वादि मृषा हि ते।। प्रातिभासिकमेकत्वं प्रतिभासपराहतम्। यतो नः प्रतिभासन्ते संसरन्तस्सहस्रशः।। आसंसारसमुच्छेदं व्यवहारश्च तत्कृताः। अबाधिताः प्रतीयन्ते स्वप्नवृत्त (त्तात्) विलक्षणाः।। तेन यौक्तिकमेकत्वमपि युक्तिपराहतम्। प्रवृत्तिभेदानुमिता विरुद्धमितिवृत्तयः।। तत्तत्स्वात्मवत् अन्येपि देहिनोऽशक्यनिह्नवाः। यथाऽनुमेयाद्वह्न्यादेरनुमाना(?) विलक्षणाः।। प्रत्यक्षं(?) ते तथाऽन्येभ्यो जीवेभ्यो न पृथक् कथम्। नचेच्चेष्टा-विशेषेण परो बोद्धाऽनुमीयते।। व्यवहारोऽवलुप्येत सर्वो लौकिक-वैदिकः। नचौपाधिकभेदेन मेयमातृविभागधीः।। स्वशरीरेऽपि तत्प्राप्तेः शिरःपाण्यादिभेदतः। त(य?) था तत्र शिरःपाणिपादादौ वेदनोदये।। अनुसंधानमेकत्वे, तथा सर्वत्र ते भवेत्। प्रायणान्न (न्ना) रकक्लेशात् प्रसूतिव्यसनादपि।। चिरातिवृत्ताः प्राग्जन्मभोगा न स्मृतिगोचराः। युगपज्जायमानेषु (मिथो ह्यस्मरणात्स्थितः)।। आश्रयासङ्करः, तत्र कथमैकार्थ्यविभ्रमः।

(अविद्याजीवानेकत्वपक्षस्यापि दूषणम्)

(३०) न च प्रातिस्विकाविद्याकल्पितस्वस्वदृश्यकैः।।

जीवैरनेकैरप्येषा लोकयात्रोपपद्यते। परवार्तानभिज्ञास्ते स्वस्वस्वप्नैकदर्शिनः।। कथं प्रवर्तयेयुस्तां सङ्गाद्येकनिबन्धनाम्।

(संविदस्सधर्मकत्वादप्यद्वितीयत्वायोगः)

(३१) किंच स्वयंप्रकाशत्वविभुत्वैकत्वनित्यताः।। त्वदभ्युपेता बाधेरन् संविदस्तेऽद्वितीयताम्। संविदेव न ते धर्माः सिद्धायामपि संविदि।। विवाददर्शनात्तेषु; तद्रूपाणां च भेदतः। न च ते भ्रान्तिसिद्धास्ते येनाद्वैताविरोधिनः।। तत्त्वाऽऽवेदकवेदान्तवाक्यसिद्धा हि ते गुणाः। आनन्दस्वप्रकाशत्वनित्यत्वमहिमाद्यथ।। ब्रह्मस्वरूपमेवेष्टम्, तत्रापीदं विविच्यताम्। ब्रह्मेति यावन्निर्दिष्टं तन्मात्रं किं सुखादयः।। अथवा तस्य ते, यद्वा त एव ब्रह्मसंज्ञिनः। आद्ये तत्तत्पदाम्नानवैयर्थ्यं वेदलोकयोः।। पूर्वोक्तनीत्या भेदश्च; जगज्जन्मादिकारणम्। अभ्युपेत्यैव हि ब्रह्म विवादास्तेषु वादिनाम्।। द्वितीये सैव तैरेव ब्रह्मणस्सद्वितीयता। तृतीये ब्रह्म भिद्येत तन्मात्रत्वात् पदेपदे।। तत्समूहोऽथवा ब्रह्म तरुवृन्द विनाश (वनादि?) वत्। प्रकर्षश्च प्रकाशश्च भिन्नावेवार्क (?) वर्तिनौ।। तेन न क्वापि वाक्यार्थो विभागोऽस्ति निदर्शनम्।

(स्वयम्प्रकाशत्वादेर्व्यावृत्तिरूपत्वेपि दोषः)

(३२) जाड्यदुःखाद्यपोहेन यद्येकत्रैव वर्तिता।। ज्ञानानन्दादिशब्दानां न सतस्सद्वितीयता।। अपोह्याः किं न सन्त्येव सन्तो वा नोभयेऽपि वा। सत्त्व सत्सद्वितीयः स्याज्जडाद्यामकतेतरे (सत्वे सत् सद्वितीयं स्यात् जडाद्यात्म कृतेतरे?)।। सदसद्व्यतिरेकोक्तिः पूर्वमेव पराकृता। तथात्वे च घटादिभ्यो ब्रह्मापि न विशिष्यते।। किञ्चापोह्यजडत्वादिविरुद्धार्थासमर्पणे। नैव तत्तदपोह्येत तदेकार्थैः पदैरिव।। प्रतियोगिनि दृश्ये तु या भावान्तरमात्रधीः। सैवाभाव इतीहापि सद्भिरस्ते सद्वितीयता।। (प्रपञ्चस्यापि सदसद्व्यतिरेकित्वायोगः)

(३३) भूतभौतिकभेदानां सदसद्व्यतिरेकिता। कुतोऽवसीयते? किन्नु प्रत्यक्षादेरुतागमात्।। प्रत्यक्षादीनि मानानि स्वंस्वमर्थं यथायथम्। व्यवच्छिन्दन्ति जायन्त इति यावत् स्वसाक्षिकम्।। यथाऽग्रतः स्थिते नीले, नीलिमान्यकथा न, धीः। एकाकारा; न हि तथा स्फटिके धवले मतिः।। क्षीरे मधुरधीर्यादृक नैवं (वं?) नि(शि)म्बकषायधीः। व्यवहाराश्च नियतास्सर्वे लौकिकवैदिकाः।। सत्यं प्रतीतिरस्ति; अस्या मूलं नास्तीति चेत् – न तत्। सा चेदस्ति तया मूलं कल्पयतां कार्यभूतया।। क्लृप्तञ्चेन्द्रियलिङ्गादि तद्भावानुविधानतः।

(प्रत्यक्षस्य व्यवच्छेदकत्वायोगखण्डनम्)

(३४) यौगपद्यक्रमायोगाद्व्यवच्छेदविधानयोः।। ऐक्यायोगाच्च भेदो न प्रत्यक्ष इति यो भ्रमः। भेदेतरेतराभावविवेका (धीवेगा) – ग्रहणेन सः।। स्वरूपमेव भावानां प्रत्यक्षेण परिस्फुरत। भेदव्याहारहेतु-स्स्यात् प्रतियोगिव्यपेक्षया।। यथा तन्मात्रधीर्नानानास्तिव्याहारसाधनी। ह्रस्वदीर्घत्वभेदा वा यदै (थै?) कत्र षडङ्गुले।। एवं व्यवस्थितानेक-प्रकाराकारवत्तया प्रत्यक्षस्य प्रपञ्चस्य त (स?) द्भावोऽशक्य-निह्नवः।। आगमः कार्यनिष्ठत्वादीदृशेऽर्थे न तु प्रमा। प्रामाण्येऽप्यन्व-यायोग्यपदार्थत्वान्न बोधकः।। नासत् प्रतीतेः, बाधाच्च न सदित्यपि यन्न तत्। प्रतीतेरेव सत् किन्न, बाधान्नासत् कुतो जगत्।। तस्माद-विद्ययैवेयमविद्या भवताऽऽश्रिता।

(मिथ्यात्वमिथ्यात्वविचारेण जगत्सत्यत्वस्थापनम्)

(३५) किञ्च भेदप्रपञ्चस्य धर्मो मिथ्यात्वलक्षणः।। मिथ्या वा परमार्थो वा नाद्यः कल्पोऽयमञ्जसा। तन्मिथ्यात्वे प्रपञ्चस्य सत्यत्वं दुरपह्नवम्।। पारमार्थ्येपि तेनैव तवाद्वैतं विहन्यते। सर्वाण्येव प्रमाणानि स्वंस्वमर्थं यथोदितम्।। असतोऽर्थान्तरेभ्यश्च व्यवच्छिन्दन्ति भान्ति नः। तथाहीह घटोऽस्तीति येयं धीरुपजायते।। सा तदा तस्य नाभावं पटत्वं वाऽनुमन्यते। नन्वस्तीति यदुक्तं किं तन्मात्रं घट

इत्यपि।। अर्थान्तरं वा तन्मात्रे सदद्वैतं प्रसज्यते। अर्थान्तरत्वे सिद्धं तत् सदसद्भ्यां विलक्षणम्।। यद्येवम्, अस्ति ब्रह्मेति ब्रह्मौपनिषदं मतम्। घटवत् सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यं तवाऽऽपतेत्।। आनन्दसत्यज्ञानादि-निर्देशैरेव वैदिकैः। ब्रह्मणोऽप्यतथाभावस्त्वयैवैवं समर्थितः।। सदसद्व्यतिरेकोक्तिः प्रपञ्चस्य च हीयते। यद्यथा किञ्चिदुच्येत तत् सर्वस्य तथा भवेत्।। तस्मात् अस्तीति संवित्तिर्जायमाना घटादिषु। तत्तत्पदार्थसंस्थानपारमार्थ्यावबोधिनी।। सजातीयविजातीयव्यवच्छेद निबन्धनैः। स्वैस्स्वैर्व्यवस्थितै रूपैः पदार्थानां तु या स्थितिः।। सा सत्ता; न स्वतन्त्राऽन्या; तत्राद्वैतकथा कथम्। न च नानाविधाकार-प्रतीतिश्शक्यनिह्नवा।।

(धर्मनिषेधेपि सधर्मकतया सद्वितीयत्वम्)

(३६) न वेद्यं वित्तिधर्मस्यादिति यत् प्रागुदीरितम्। तेनापि साधितं किंचित् संविदोऽस्ति न वा त्वया।। अस्ति चेत् पक्षपातः (बाधः) स्यात् न चेत्ते विफलः श्रमः। अतः स्वरसविस्पष्टदृष्टभेदास्तु संविदः।। यथास्था (रथा) दिभिर्वा (र्बा) ह्यैर्नैक्यं याति (यथाव (वत्) स्थायिभिर्बाह्यैर्नैक्यं यान्ति?) घटादिभिः।

सहोपलंभनियमो न खल्वेकैकसंविदा।
न चेदस्ति ससामान्यं सर्वं संवेदनास्पदम्।।

(सहोपलम्भनियमेन ग्राह्यग्राहकापलापः)

(३७) सहोपलंभनियमान्नान्योऽर्थस्संविदो भवेत्।। यदेतदपरा-धीनस्वप्रकाशं तदेव हि। स्वयंप्रकाश (?) ताशब्दमिति वृद्धाः प्रचक्षते।। यस्मिन्नभासमाने हि यो नामार्थो न भासते। नासावर्थान्तरस्त (रं त?) स्मान्मिथ्येन्दुरिव चन्द्रतः।। अभासमाने विज्ञाने न चात्मार्थाव-भासनम्। इति संविद्विवर्तत्वं प्रपञ्चः स्फुटमञ्चति।।

(तत्खण्डनम्)

(३८) .... मैवं (मानामैवं?) परिभवः; प्रत्यक्षेण बलीयसा। संरक्ष्यमाणभेदास्ते नानुमानानुवर्तिनः।। तथाहीदमहं वेद्मीत्यन्योन्यानात्मना स्फुटम्। त्रयं साक्षाच्चकास्तीति सर्वेषामात्मसाक्षिकम्।। प्रत्यक्षप्रति-पक्षञ्च नानुमानं प्रवर्तते। न हि वह्नेरनुष्णत्वं द्रव्यत्वादनु- मीयते।। किञ्च हेतुर्विरुद्धोऽयं सहभावो द्वयोर्यतः – तवाहि नत् हि [तवापि नहि?] (तथाहि - न हि?) संवित्तिस्वात्मना सह भासते।। नीलाद्युपप्लवापेतस्वच्छचिन्मात्रसन्ततिः। स्वापादौ भासते, नैवमर्थ-स्संवेदनात्पृथक्।। तेन संवेदनं सत्यं संवेद्योऽर्थस्त्वसन' इति। तदेतदपरामृष्टस्ववाग्बाधस्य जल्पितम्।। सहोपलंभनियमो येनैवं सति हीयते। यस्मादृते यदाभाति भाति य (त?) स्मादृतेऽपि तत्।। घटादृतेऽपि निर्भातः पटादिव घटः स्वयम्।।

(इतःपरस्संवित्सिद्धिग्रन्थो नोपलभ्यते)

श्रीभगवद्यामुनमुनये नमः

नमो नमो यामुनाय यामुनाय नमो नमः।

।।श्रीरस्तु।।

नमो नमो यामुनाय यामुनाय नमो नमः।

कारिका सूची

आत्मसिद्धिः

संविसिद्धे कारिकामयत्वात् बाहुल्यात् तत्कारिकासूची न विधीयते।

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्

(मानितविश्वविद्यालयः)

नवदेहली